

TRANSLATIO LIBRORUM



TANULMÁNYOK
AZ OROSZORSZÁGBÓL SÁROSPATAKRA
VISSZASZOLGÁLTATOTT
KÖNYVEK KAPCSÁN

TRANSLATIO LIBRORUM

TRANSLATIO LIBRORUM

Tanulmányok az Oroszországból Sárospatakra
visszaszolgáltatott könyvek kapcsán

Szerkesztette
Jekatyerina Jurjevna Genyijeva
Kiss Ilona
Monok István



Budapest
Országos Széchényi Könyvtár
2007

Készült a

Rudomino Állami Idegennyelvű Könyvtár, Moszkva,
az Állami Területi Lenin Könyvtár, Nyizsnij Novgorod,
a Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára, és
az Országos Széchényi Könyvtár

együttműködése keretében

A kötet lektora
Nyerges Judit

Grafikai tervezés
Fábián György

A kiadást támogatta az

Oktatási és Kulturális Minisztérium



ISBN 978-963-200-539-3

TARTALOMJEGYZÉK

A könyv olvasóinak köszöntése	7
Igor Szavolszkij, az Orosz Föderáció rendkívüli és meghatalmazott nagykövete a Magyar Köztársaságban	
Köszöntő	8
Székely Árpád a Magyar Köztársaság rendkívüli és meghatalmazott nagykövete az Orosz Föderációban	
Előszó	11
Jekatyerina Jurjevna Genyijeva az Oroszországi Állami Rudomino Idegennyelvi Könyvtár főigazgatója	
Előszó	15
Monok István az Országos Széchényi Könyvtár főigazgatója	
A Sárospataki Református Kollégium	17
Nagykönyvtárának rövid története (Szentimrei Mihályné)	
Rövid ismertető az elszármazott sárospataki könyvek történetéről (Lukácsi Anna)	23
Jézus Krisztus tunikája átvitelének története. Thomas Fremperger munkája egy Sárospatakon őrzött ősnymtatvány lapjain és kézírata az Országos Széchényi Könyvtárban (W. Salgó Ágnes)	31
Újabb adalékok az 1570-es esztendő református és unitárius sajtópolémiaihoz (Bánfi Szilvia)	41
Balassi Bálint Füves kertecskéjéről (Kőszeghy Péter)	75
A Sárospatakra visszatért könyvek és a Rákóczi-kutatás: A Rákócziak Bibliái (Monok István)	91
A sárospataki könyvtár értékes töredékeiről (Pavercsik Ilona)	111
Kazinczy Ferenc sárospataki könyvei (Kiss Endre József)	139

A KÖNYV OLVASÓINAK KÖSZÖNTÉSE

Őszinte örömömre szolgál, hogy köszönhetem a sárospataki könyvtárnak szentelt kötet szerzőit, szerkesztőit és olvasóit. A hitleristák által kirobantott második világháború következtében ezeknek a könyveknek is nehéz sors jutott sztyárlészül, de mégse pusztulás. Nemeslelkű emberek Oroszországban és Magyarországon – politikusok, tudósok, diplomaták, múzeumi és könyvtári dolgozók erőfeszítéseinek köszönhetően ezek a könyvek ismét nemcsak az emberiség világörökségének mindenki számára hozzáférhető részévé váltak, hanem fizikailag is visszatértek abba a szentélybe, ahonnan elindultak vándorútjukra.

Nem volt könnyű a Sárospatakra vezető visszaút előkészítése, gyakran felfűtött viták kísérték, amelyek végső soron a kölcsönös megértéshez vezettek és kiváltották a természetes törekvést, hogy folytassák az alkotó együttműködést.

Úgy vélem, sokan élvezettel veszik majd kezükbe ennek az együttműködésnek a gyümölcsét – ezt a tanulmánykötetet a könyvgyűjtemény drámai történetéről, az európai kulturális történelmi örökség nevében folytatott közös munkáról, amely példamutató a bonyolult, kényes problémák civilizált, jogszerű megoldásában. És nem utolsósorban magukról a sárospataki könyvekről, amelyek iránt ma oly nagy igény van.

Meggyőződésem, hogy a kötet érdekfeszítő és sok vonatkozásban tanulságos tartalma gazdagabbá teszi az olvasókat mind Oroszországban, mind Magyarországon.

Igor Szavolszkij,
az Orosz Föderáció rendkívüli és meghatalmazott nagykövete
a Magyar Köztársaságban

KÖSZÖNTŐ

„A második világháború következtében a Szovjetunióba elszármazott, és az Oroszországi Föderáció területén fellelhető kulturális javakról szóló 1998. április 15-i 64. számú Szövetségi törvény 18. cikkelye 3-5 pontjainak értelmében... a Magyar Református Egyház Tiszáninneni Egyházkerülete Sárospataki Református Kollégiumának tulajdonát képező könyvek ..., mint egyedülálló, különleges történelmi, művészeti és tudományos jelentőséggel bíró kulturális javak, visszaadandók a Magyar Köztársaság számára. — Vlagyimir Putyin, az Oroszországi Föderáció elnöke, Moszkva, Kreml, 2006. február 2.”

Az oroszországi Szövetségi törvény e szavai – túlzás nélkül állíthatjuk – **történelmi** üzeneteket közvetítenek számunkra. Nemcsak Magyarország, hanem Európa számára. **Az első és legfőbb üzenet:** a sárospataki könyvek visszaadására az **orosz törvényességnek és az európai normáknak** egyaránt szigorúan megfelelő keretek között került sor. Azon **jogállami elvek** maradéktalan érvényesítésével, amelyeknek megvalósítása a rendszerváltás óta az egész Kelet- és Közép-Európa közösségének egyik legfőbb célja.

Teljesült egyúttal egy másik nagyon fontos európai jogelvünk: **a kulturális javakhoz, kulturális örökséghez való általános hozzáférés lehetővé tételének elve.** A Sárospataki könyvek visszakerültek Magyarországra: eredeti tulajdonosaik, a sárospataki diákok és professzoraik kezébe, egyúttal azonban, elektronikus formában ott maradtak Nyizsnyij Novgorodban is, és elkészült a legfontosabb kötetek reprint kiadása. Nincs tehát fizikai, infrastrukturális akadályja annak, hogy ezeket a **szellemi tartalmakat**, amelyek e nagyszerű könyvekben rejlenek, bárki elsajátíthassa, ténylegesen vagy virtuálisan kézbe vehesse, akár személyes gazdagodás, akár tudományos kutatás céljából.

És következzen itt a Sárospatak-folyamat második legfőbb üzenete: **a tudományos kutatás jelentősége.** A Sárospataki könyvek hazakerülését ugyanis közel másfél évtizeden át tartó komplex levéltári, könyvtári,

művelődéstörténeti vizsgálódás tette lehetővé. Ezek a kutatások elsősorban négy könyvtár fáradságos aprómunkával kialakított, nehézségektől, akadályoktól nem mentes együttműködése keretén belül folytak. A négy könyvtár: a Nyizsnij Novgorodi Állami Területi Tudományos Könyvtár, a Sárospataki Református Kollégium könyvtára, az Országos Széchényi Könyvtár és a moszkvai Rudomino Állami Idegennyelvi Könyvtár, amely másfél évtizede intellektuális, módszertani, intellektuális és operatív központja ennek a folyamatnak. Az általuk végzett **mindenoldalú tudományos megalapozás** – kultúrtörténeti adatgyűjtéstől az azonosításig – nemcsak a könyvek hazajuttatására vonatkozó törvényhozói munkát tette lehetővé, hanem elindított egy hosszútávú könyvtárközi együttműködést is. 2006. november 13-án ugyanis a novgorodi, a budapesti és a moszkvai könyvtárak vezetői olyan, eddig példa nélküli kooperációs megállapodást írtak alá, amelynek értelmében mindhárom könyvtár teljeskörű, akadály- és korlátozásmentes hozzáférést biztosít saját állományában egymás kutatói részére. És ez a megállapodást nem maradt holt betű a papíron: 2007. koraőszén az OSZK könyvtörténésze megkezdte kutatásait Nyizsnij Novgorodban és Moszkvában. Ez az európai együttműködési modell és gyakorlat hosszú távon Sárospatak-folyamatnak közel olyan fontos eredménye, mint a könyvek hazakerülése.

A közös **Sárospatak-sikertörténet** harmadik üzenete az **államközi együttműködés** területét érinti: a magyar-orsz kooperáció rendszerváltás utáni történetének talán leghatékonyabb és legeredményesebb szaka-sza volt a könyvek hazajuttatását megelőző összmunka – államfők, miniszterek, minisztériumi vezetők, szakhivatalnokok és a hozzájuk kapcsolódó apparátus együttgondolkodása. Visszatekintve: nem volt könnyű út, de a kialakult diplomáciai és nemzetközi jogi keretek között a legnehezebb pontokon is sikerült túllendíteni a folyamatot. Bizonyos vagyok abban, hogy az államközi együttműködés kialakított formái nagyon jó szolgálatot tesznek a közös munka folytatásában is.

Mert hogy a **Sárospatak-folyamat nem zárult le**, sőt, az igazi, új elvek szerinti együttműködés csak most kezdődik igazán: ez talán a történet legfőbb üzenete. Nem véletlen, hogy amikor 2007. október 19-én tekintélyes magyar és orosz politikai és kulturális személyiségek elhatározták, hogy állandó fórumot hoznak létre a magyar-orsz társadalmi, gazdasági és szel-

lemi kapcsolatok egészének továbbfejlesztésére, a közös ügyek folyamatos megvitatására, az új konzultációs formát épp „Sárospatak-dialógus”-nak nevezték el. Az sem véletlen, hogy az első dialógus helyszíne épp Sárospatak lesz, az a város, amely kulturális, vallási, etnikai sokszínűségével, sorsfordító elemekben bővelkedő történelmével méltán vált a közép- és kelet-európai művelődés szimbólumává. De ez már egy új Sárospatak-történet lesz...

A Magyar Köztársaság kormánya nevében tisztelettel köszönöm a Sárospatak-folyamat minden résztvevőjének erőfeszítéseit és további sikeres alkotómunkát kívánok.

Székely Árpád
a Magyar Köztársaság rendkívüli és meghatalmazott nagykövete
az Orosz Föderációban

ELŐSZÓ

A történelemről, az emlékezetről és az együttműködésről

*„Az egész világ egyetemes kötelessége kell legyen,
hogy az egyes népek kultúráját megőrizze és továbbfejlessze”*

Dmitrij Lihacsov

A jelen kötet kiadásának gondolata akkor merült fel először, amikor az orosz Állami Duma viharos és végtelen vitákat folytatott az ún. „sárospataki könyvek” visszaadásáról előterjesztett szövetségi törvény kapcsán. A törvény elfogadásának folyamata több mint 10 hónapig tartott, s mindközben senki sem lehetett bizonyos abban, hogy a könyvek visszatérhetnek történelmi otthonukba. Az Oroszországi Föderáció Kormányának kezdeményezésére 2005. május 4-én előterjesztett törvénytervezetet – a különböző állami szinteken történt egyeztetések után – az Állami Duma három olvasatban tárgyalta, majd 2006. január 20-án megszavazta. Néhány nappal később, január 26-án igent mondott rá az orosz parlament felsőháza, a Szövetségi Gyűlés is, majd pedig, február 2-án, alig egy hónappal magyarországi látogatása előtt, V.V. Putyin elnök is aláírta a régóta várt 64-es szövetségi törvényt. Így került pont a több mint félévszados történet végére; így zárult le a Sárospataki Református Kollégium könyvtárából származó 146 könyv hosszú vándorlásának krónikája.

„Történelmi jelentőségű esemény tanúi vagyunk” – jelenthette ki minden túlzás nélkül Vass Lajos, a magyar-orosz restitúciós bizottság akkori magyar társelnöke, amikor a budapesti repülőtéren elsőként bontotta ki a könyvesládákat, melyekbe Székely Árpád nagykövet Nyizsnyij Novgorod-ban személyesen csomagolta a felbecsülhetetlen értékű könyveket. Amikor 2006. március 1-én lezajlott a könyvek visszaszolgáltatásának hivatalos és ünnepélyes ceremóniája a két ország kulturális és politikai

vezetői jelenlétében, joggal állapíthatták meg az orosz és magyar legfőbb közjogi személyiségek, hogy végleg lezárult a magyar-orosz kapcsolatok múlt által terhelt korszaka. Amikor pedig 2006. július 16-án – a Nemzeti Múzeumbeli, illetve a pápai és a debreceni református központokban rendezett kiállítások után – a nagybecsű kötetek végleg visszakerültek a sárospataki kollégium könyvtárának polcaira, törvényes helyükre, akkor talán a magyar református közösség és világi társadalom is igazán megértette: a közös munka, a közös gondolkodás képes a súlyos történelmi igazságtalanságok helyrehozatalára.

A sárospataki református kollégiumban és nagytemplomban nagyon sokan összegyűltek mindazok közül, akik e közös munkában, közös gondolkodásban részt vállaltak. Ott voltak mások mellett annak a Pjotr Jegorov kapitánynak a gyermekei, Ljubov Petrovna és Eduard Petrovics, aki a II. világháború idején Sárospatak városparancsnokaként személyesen állított őrséget a könyvtár mellé, s mentett meg óriási kincseket a biztos pusztulástól 1945-ben. Jegorov kapitány ez alkalomra megfestett portréja ezen a napon a sárospataki patrióták legkiválóbbjainak arcképcsarnokába került, azok közé, akiknek a nagymúltú kollégium értékei fennmaradását és gyarapodását köszönheti. Ezen a napon nemcsak Csomós József, a Tiszáninneni Református Egyházkerület püspöke tartott istentiszteletet tartott a zsoldáréneklő gyülekezet és a világi vendégek előtt, hanem a református egyház történetében először egy pravoszláv pap is: Georgij Csisztyakov atya, aki egyházi pályája egyik fő feladatának tekintette a sárospataki könyvek hazajuttatásának elősegítését. Szenvedélyes prédikációja, amelyben a hit és a könyv életünkbeli magasztos rendeltetéséről szólt megrendítő erővel, olyan szellemi egységet teremtett egy pillanatra a sárospataki nagytemplom hallgatóságában, amely talán csak a nagy egyházszakadások előtt volt lehetséges. E nagy műveltségű és kivételes morális integritással bíró orosz egyházi személyiség, alig egy évvel később, 2007. júniusában súlyos betegség folytán távozott az élők sorából, szép utópiájának gondolatait hagyományozva ránk.

Ezek a gondolatok pontosan egybevágznak a legújabbkori orosz művelődéstörténet nagy alakja, Dmitrij Lihacsov eszméivel, akinek születése 100. évfordulójára időzítve rendezte meg a moszkvai Állami Rudomino Idegennyelvi Könyvtár hagyományos kulturális örökségvédelmi konfe-

renciája 2006. évi ülősszakát. Az ülősszak fő témájaként a kulturális értékek megőrzésében és továbbadásában kialakítandó orosz-európai együttműködés kérdéseit jelöltük meg, elemzendő példaként és követendő modellként pedig a Sárospatak-folyamat tanulságainak megtárgyalását tűztük napirendre. Az itt elhangzott előadások, viták, hozzászólások nyomán körvonalazódott aztán végleg a „Sárospatak-kötet” tartalma, koncepciója. A konferencia egyik vitanapját ugyanis teljes egészében e kérdésnek szenteltük: a felszólalók között volt magyar részről Székely Árpád, Magyarország oroszországi nagykövete, Höröcsik Richárd parlamenti képviselő, Sárospatak polgármestere, Monok István, az Országos Széchényi Könyvtár főigazgatója és a magyar művelődéstörténet számos érdemes kutatója, orosz részről pedig olyan kiváló szakemberek, mint M. M. Boguszlavszkij jogászprofesszor, a kulturális örökségvédelem nemzetközi jogi sztenderdjeinek elsőrangú ismerője, és mint Natalja Kuznyecova, annak a Nyizsnij-Novgorod-i Területi Tudományos Könyvtárnak a főigazgatója, ahol a sárospataki könyveket évtizedeken át nagy gonddal őrizték.

A konferencia résztvevői nem egyszer utaltak arra, mennyi információhiány, mennyi félreértés vagy szándékos félremagyarázás, sőt rosszindulatú híresztelés övezte az egész Sárospatak-folyamatot mind a tömegkommunikációban, mind szakmai, sőt hivatali körökben is. A jelen kötet egyik fő célja ezért épp az, hogy eloszlassuk a tévhiteket, pontos adatok közlésével dokumentáljuk a visszaszármaztatás történetét, s a lehetőségek mértékében, az elszármazás történetét. Teljességre nem törekedtünk, nem törekedhattünk: számtalan fehér folt van ma is akörül, mikor, miképpen, miért kerültek el a könyvek Sárospatakról, milyen útvonalon, hova jutottak, miért kerültek végül Nyizsnij Novgorodba. Reméljük azonban, ez a publikáció újabb kutatásokat inspirál, és újabb levéltári és más dokumentumok előkerüléséhez vezethet.

A kötet másik fő célja annak a művelődéstörténeti környezetnek a bemutatása, amelyben a sárospataki könyvek annak idején születtek: a magyar könyvtörténészek, bibliográfusok, irodalomtörténészek és egyháztörténészek érzékletesen felvázolják azt a sokrétű szellemi tartalmat, amely a korabeli protestáns műveltség, a független magyar gondolkodás alapját képezte. Mindennek ismerete nélkülözhetetlen ahhoz, hogy megértsük: mekkora értéket képvisel a hazakerült sárospataki könyvek együttese.

Igyekszünk ezzel – Lihacsov örökségének szellemében – arra is rávilágítani: nincs értelme a kis kultúra/nagy kultúra megkülönböztetésnek. Meggyőződésem: hogy a kultúrát csak belső értéke minősítheti, a hozzá kapcsolódó számszerűség nem. Európának és Oroszországnak még bőséggel van teendője abból a szempontból, hogy a szellemi terébe tartozó kultúrákat e belső értékük szerint kezelje, ne külsődleges, mennyiségi és más, nem lényegi mércék szerint. Ezért is tartottuk fontosnak, hogy a Sárospatak-folyamat körül kialakult együttgondolkodás igazi, európai együttműködési modellé váljon.

Ennek reményében ajánlom olvasóink megtisztelő figyelmébe a magyar és orosz kutatók közös munkája nyomán kialakult, két nyelven, magyarul és oroszul megjelenő Sárospatak-kötetet. Egyúttal megköszönöm mindazon intézményeknek a bizalmát, amelyek a kötet alapjául szolgáló előadások és tanulmányok megszületését anyagi támogatásukkal, szakmai háttér biztosításával lehetővé tették: az Oroszországi Föderáció Kulturális és Tömegkommunikációs Minisztériuma, valamint a Szövetségi Kulturális és Film Ügynökség – melynek vezetője, Mihail Svidkoj éveken át a Sárospatak-folyamat legnagyobb hatású szószólója volt –, köszönet illeti a Oroszországi Társadalomtudományi Alapot, a Lihacsov Alapítványt. A megkülönböztetett hála szavával fordulok magyar támogatóinkhoz, az olyan intézmények vezetőihez és felelős munkatársaikhoz, mint az Oktatási és Kulturális Minisztérium, a Külügyminisztérium, a moszkvai Magyar Nagykövetség, a moszkvai Magyar Kulturális, Tudományos és Tájékoztatási Központ és a Balassi Intézet.

Végezetül, de nem utolsó sorban illesse köszönet mindazokat, akik sokéves kitartással, fáradtsággal részt vettek e ritka kollekció feltárásában, azonosításában, könyvészeti feldolgozásában, és előmozdították a folyamat sikeres lezárását. Meggyőződésem: amíg könyvek, képek, műalkotások hadifogságban vannak, addig a háborúnak nincs vége. A sárospataki könyvek kiszabadultak a fogságából, visszatáltak otthonukba. Pályám és életem egyik legnagyobb eseményének tartom, hogy ennek részese lehettem.

Jekatyerina Jurjevna Genyijeva
az Oroszországi Állami Rudomino Idegennyelvi Könyvtár
főigazgatója

ELŐSZÓ

Ritka dolog, ha egy könyvtár anyag több évszázadon keresztül egy helyben marad, ráadásul sértetlenül. Talán csak a veronai Biblioteca Capitolare dicsekedhet több mint másfél ezer éves múlttal úgy, hogy azok a könyvek, amelyek a Római birodalom idején oda kerültek, ma is ott vannak. A sárospataki református könyvtár nem volt szerencsés. Már a XVII. században több részre hullott, és amit a XVIII. és XIX. századi utódok újra összegyűjtöttek, a második világháború vihara megbontotta.

Ez a kötet azonban nem egyszerűen a könyvtár és a könyvek története. Nem annak a politikai gesztusnak a története, amelynek köszönhetően ma a Tiszáninnen Református Egyházkerület a csaknem teljes, a háború előtti gyűjteményét gondolhatja. Sokkal több ennél.

Nyizsnij Novgorodban a könyvtáros kollégák magukénak érezték ezeket a visszaadott könyveket. Elkészítették katalógusukat, a könyvek a számukra távoli nyugat-európai könyvkiadás remekeit jelentették, amely könyvkiadásról ők az iskolákban úgy tanultak, hogy magukat a könyveket nem láthatták. Vannak Oroszországban kiváló könyvtörténeti írók. Kérdezhetik tehát: miért ne mi őrizzük tovább ezeket a könyveket is? Aki kutatni akarja ezeket, jöjjön el hozzánk, dolgozzunk együtt. Nos, a tanulmányokban megtalálhatják a választ erre a felvetésre.

Ahogy a könyvek hazaértek, abba a közegbe kerültek, ahonnet kiszakították őket, a szakemberek, ez esetben a magyar szakemberek többet, mást tudtak róluk mondani. Nem egyszerűen a kora újkori Európa írott örökségének a részét látják bennük, hanem a magyarországi műveltség tanúit. Azok a töredékek, amelyek értelmezhetetlenek annak a művelődéstörténeti múltnak az ismerete nélkül, amelyben születtek, most értelmezést nyertek. Egy ismert, de nem kellően elemzett régi magyar szöveg (Balassi) szerzőségi kérdéseit csak a mostani alapos filológiai elemzéssel lehet megválaszolni. Vagy mit ér Kazinczy Ferenc néhány könyve Nyizsnij

Novgorodban, ha könyvtárának nagy részét Sárospatakon őrzik. A történeti egység most más tanulságokkal szolgál a múlt vallatója számára.

A közös munkának azonban megvan a maga értelme. Most, hogy – ahogy a tanulmányok mutatják – számos filológiai kérdés tisztázást nyert, az orosz kollégák is meggyőződhetnek arról, hogy nem elég egyszerűen könyvtörténeti emlékként értelmezni a régi nyomtatványokat. Az írott örökség, annak az ismeretek generációról generációra történő áthagyományozásának nyugati keresztény módja más, mint amelyet ők ismernek jobban. Ahogy mi tanulhatunk az ő orosz könyvtörténeti elemzéseiből, ők is fontos ismereteket nyerhetnek a mi tanulmányainkból. Ezek a tanulmányok azonban soha sem születhettek volna meg, ha a sárospataki gyűjtemény a kettészakítottság állapotában maradt volna. És ezért fontos számunkra az is, hogy a még hiányzó töredékek, könyvek előkerüljenek.

Monok István
az Országos Széchényi Könyvtár
főigazgatója

A SÁROSPATAKI REFORMÁTUS KOLLÉGIUM NAGYKÖNYVTÁRÁNAK RÖVID TÖRTÉNETE

A Könyvtár története hosszú századokon át összefonódott a sárospataki iskola történetével. Az első könyvek az oktatás segédanyagaiként kerültek az egykori schola falai közé. Az iskola történetének kezdete a középkorba nyúlik vissza, a protestáns iskolázás pedig az 1530-as években gyökerezett meg Sárospatakon. Ez utóbbihoz kötjük a könyvtár alapítását és történetének későbbi alakulását. A 16. századi állapotokról csak feltételezéseink vannak. Bizonyos, hogy a tanulóknak és tanáraiknak könyvek forogtak a kezükben, melyek az iskola tulajdonát képezték. Sőt, az itteni tanárok maguk is alkottak műveket, melyek gyarapíthatták a helyi könyvvállomány számát.

Pontos értesülésünk az 1620-ban újrafogalmazott és kiegészített iskolai törvényekből származik. Ebben a törvénykönyvben megtalálható az az esküforma, amellyel a diákok közül választott tisztviselő átvette a könyvtár gondozását. Sőt, a könyvek őrzéséről és megóvásáról is pontos utasítást tartalmaz a törvénykönyv. Sok egyéb feljegyzés is található benne, például a diákok névsora, és az első, ma ismert jegyzék az iskola könyvvállományáról. Az 1623-ban rögzített katalógus 296 könyvet sorol fel. Ezek között van 147 teológiai, 83 történeti, 7 görög és latin író műve, 7 nyelvészeti, 49 filozófiai és 4 orvosi könyv. Figyelemre méltó, hogy maga a leltár is szakok sze-

rint írja össze a könyveket. 1635-ben, tizenkét év elteltével, ismét számba vették a könyvtári állományt. A könyvanyag szakok szerinti aránya nem sokat változott korábbihoz képest. Nem elhanyagolható azonban, hogy az állomány több mint kétszeresére, 631 műre nőtt. Ebben az időszakban olyan patrónus támogatta az iskolát, aki maga is könyvgyűjtő volt. I. Rákóczi György erdélyi fejedelem egyik leveléből arról értesülünk, hogy saját könyvtárának gyarapítása közben utasítást ad az iskolai bibliotéka kötetei számának növelésére is. A fejedelem kisebbik fia, Zsigmond pedig könyvritkaságokkal ajándékozta meg az iskola könyvtárát.

1650-ben érkezett Sárospatakra az Európa-hírű pedagógus, Johannes Amos Comenius, ahol megismerte és igen nagyra értékelte a Rákóczi család könyvtárát, és kifejezte azt a kívánságát, hogy a fejedelmi könyvtárat nyissák meg a diákság előtt is. Ez a mintegy 3000 műre becsült könyvtár nemcsak megnyílt a tanulók előtt, hanem 1658–1660 között tulajdonukká is vált a fiatalon elhunyt Rákóczi Zsigmond hagyatékaként. Figyelembe véve a gyorsuló gyarapodást, az iskola könyvtárának állományát 1000–1500 kötetre becsülhetjük, ami a fejedelmi könyvtár anyagával való egyesülés után 4000–4500 kötet lehetett.

Rákóczi Zsigmond és II. Rákóczi György halála után a főiskolára és a könyvtárra nehéz idők jöttek. Sárospatak birtokosa a római katolikus válásra visszatért Báthory Zsófia lett, aki a Kollégiumot elvette, tanárait, diákjait kiutasította a városból (1671). A hirtelen meneküléskor az iskola népe könyvtárának csak igen kis részét menthette magával, a nagyobb rész elkallódott. A megmaradt állomány egy része a Sárospatakra települt jezsuita rend könyvtárába került. Az Erdélyben bujdosó iskola könyveinek egy része Debrecenben és Marosvásárhelyen élte túl a történelem viharait.

A diákok 1703 után, II. Rákóczi Ferenc fejedelem támogatása mellett térhettek vissza Sárospatakra. Iskolájukkal együtt a könyvtárát is ápolni, gyarapítani kezdték. A 16–17. századi fejedelmi, nemesi patrónusok után, most kisebb pártfogói lettek az iskolának és a könyvtárnak, elsősorban a környék nemessége és értelmisége. Számptalan adományozó pénzzel és hagyatékkal gazdagította a gyűjteményt.

A 18. század első katalógusa 1726-ban készült Pécsi Imre könyvtáros-sá választásakor. Helyrajzi katalógus, amelyből megtudhatjuk, hogy a könyvek 43 tékában vannak elhelyezve, amelyeket a görög és a héber

ábécé betűivel jelöltek meg. Ezek után többek között 1738-ból, 1760-ból maradtak ránk hasonló katalógusok, 1769-ben újabb katalóguskészítés történt, majd 1774–1775-ben elkészült a könyvtár szakrendes katalógusa, 1780-ban pedig betűrendes is.

Az iskolának 1726-ban 1314 könyve volt, s a leltár szerint ebből mindössze 12 darab a magyar nyelvű nyomtatvány. Feljegyezték, hogy van két kézzel írt könyv is, az egyik a lengyel biblia. A gyarapodás 1760-ig lassú volt (1795 könyv), 1785-ben viszont már 3500 kötetről van hírünk.

A 19. század elején épült fel a Pollack Mihály tervei alapján készült nagy könyvtárterem. Az állomány egy része, mintegy 25.000 kötetnyi könyv ma is a teremkönyvtárban van elhelyezve, méret és szakrend szerinti tagolásban.

Eddig a könyvtárat, a régi törvényeknek megfelelően, az esküdt deákok testületéből választott egy vagy két könyvtáros vezette és kezelte. 1783-tól akadémiai tanár állt a könyvtár élén, elsőként Szombathy János, akinek vezetése alatt negyven éven át egységes gyarapítási elképzelés érvényesült. Az iskola anyagi helyzetének javulása mellett a könyvtár részére külön alapítványok is tétettek. A professzor főkönyvtáros a Kollégium pénztárából is nagyobb összegeket kapott a gyarapításhoz. Ezenkívül mobilizálta a másodpéldány-anyagot és a hagyományos könyvárveréseken a könyvtár számára is vásárolt. Különös gondja volt a régi magyar könyvek beszerzésére. A könyvtár viszonylag gazdag RMK-anyagának jó része az ő kitartó, sokszor ötletes, találékony tevékenységének köszönhető. Az 1790-ben készült leltár 4069 művet sorol fel. Külön regisztrál 257 magyar nyelvű és 410 magyar szerzőtől való latin nyelvű művet. Hét év múlva ez az állomány kétszeresénél többre, 9713 műre növekedett. Már benne van a megvásárolt 2308 kötetes Beleznay-könyvtár. A 19. század elején tanárok és lelkészek könyvhagyatékaival mellett megvette a Kollégium Kazinczy Ferenc gyűjteményének 1511 könyvből, 1081 rézmetszetből és 19 kéziratból álló részlegét. Szombathy János korszakának végén a könyvtár állománya meghaladta a 15 000-et. Halála után barátja, Kazinczy Ferenc a Tudományos Gyűjtemény 1824-es évfolyamában így emlékezett róla: „Soha még Patakon nem volt Professzor, kinek a Bibliotheca annyit köszönhetett volna, mint neki, s ő vala az, ki az innepekre kijáró Deákoknak meghagyta, hogy a falusi Prédikátoroknak könyves almáriomaikat s gerendáikat

vizsgálják meg, s azoktól a régibb magyar könyveket, akármik legyenek, ha kalendáriumok, Imádságos és Énekes könyvek is, pénzen vagy ajándékban, megvásárolják; az a nagy kincs, a mit e részben Patak bír, az ő teremtménye.”

1823-tól 1855-ig Somossy János a főkönyvtárnok, megválasztásakor már külföldi akadémiaát járt tudós ember. Utána egy rövid ideig, 1863-ig Soltész Ferenc, majd Erdélyi János könyvtárnoksága alatt rendezték a könyvtárat, szakok és méret szerint szétválogatva a dokumentumokat. Erdélyi meghatározott koncepció szerint látott a könyvtár rendezéséhez, amely ebben az esetben a könyvvállomány rendezésén kívül a katalógusok átalakítását is jelentette.

Erdélyi halála után Szinyei Gerzson vette át a főkönyvtárnoki hivatalt. 1890-re készült el a müncheni rendszerű szakkatalógus, amelyet az első világháborúig használtak. Egyszerűsítette a raktári jelzeteket: a polc betűjele után következett a polcon elfoglalt helyét jelző sorszám. Nagyszabású és alapos munkáját jól mutatja, hogy ma is használt névkatalógus alapjául mindmáig az általa készült katalógus szolgál.

1902-től 1944-ig több könyvtárosa is volt a gyűjteményeknek, Horváth Cyrill után Harsányi István lett a gyűjtemény gondozója. Az ő nevéhez fűződik a több mint 2000 egységből álló kéziratár rendezése. Gulyás József 1928 és 1944 között volt a könyvtár igazgatója, több tanulmányt készített a főiskola és a könyvtár történetéről. 1938-ban az állomány 73 718 kötetben 100 115 mű, továbbá 3220 kézirat.

A II. világháború után a könyvtár helyzete megváltozott, mivel a Kollégiumban megszűnt a főiskolai képzés, és a gimnáziumot is államosították. A könyvtár azonban az egyház tulajdonában maradt, és önálló gyűjteménnyé szerveződött, kiegészülve a Tiszáninzeni Református Egyházkerület történetére vonatkozó anyagot tartalmazó Levéltárral, a két világháború közötti szociográfiai kutatás iratait felölelő Adattárral, valamint a könyvtárhoz hasonlóan az iskola történetébe ágyazva kialakult Múzeummal. A kommunizmus évei alatt meglehetősen elszigetelődve működött a könyvtár, például a diák olvasók többségét fokozatosan elveszítette. Ugyanakkor gyarapodása nem akadt meg, mivel több önálló magángyűjtemény került a birtokába, például 1985-ben itt került elhelyezésre Cs. Szabó László, évtizedekig Londonban élő emigráns magyar fró hagyatéki könyv-

tára, ami mintegy 11 000 könyvtári egységből és majdnem 1000 folyóiratból áll. Az Egyesült Államokból érkezett Sárospatakra 2000-ben Szathmáry Lajos volt pataki diák, világhírű gasztronómus és gyűjtő magángyűjteményének egy része, főként könyvek és kéziratok. Ugyancsak az Egyesült Államokból kapta meg a Nagykönyvtár Vitéz Ferenc amerikai magyar református püspök mintegy 10 000 kötetet tartalmazó könyvtárát.

1990–1991-ben a Kollégium visszanyerte régi jogait, újraindult a főiskolai képzés is. A könyvtár azonban megőrizte önállóságát, funkciója bővült a lelkészképzés területén. Ez azzal járt, hogy következetesen kellett alakítania a teológiai szakirodalom állományának bővítését. Ebben az állományban nagy súllyal jelent meg a korábbi évtizedekben ritkaságnak számító angol nyelvű anyag. Jelenleg az Interneten is elérhető elektronikus katalógus-építése 1996 óta folyik, a kurrens anyag feldolgozása e keretek között 2002 óta folyamatos. A Nagykönyvtár állománya (könyv, folyóirat, térkép, értesítő, gyászjelentés) ma már megközelíti a félmillió egységet.

Válogatott bibliográfia

BARCZA József: *Kazinczy első könyvtára Sárospatakon*, Magyar Könyvszemle 78. évf., 1962, 2–3. sz., 203–206.

CZEGLE Imre: *A sárospataki nagykönyvtár történeti áttekintése*, Borsodi Könyvtári Krónika, 1981, III, 5–53.

GULYÁS József: *A sárospataki főiskolai nagykönyvtár utóbbi félévszázadának története*, I–II, Könyvtári Szemle 1935. okt. 25. 19.; Könyvtári Szemle 1935. nov. 10. 28–29.

HARSÁNYI István: *A sárospataki református főiskolai könyvtár ősnymtatványai*, In *A sárospataki ref. főiskola évkönyve*, I., 91–111.

HARSÁNYI István: *A Rákóczi könyvtár és katalógusa*, Magyar Könyvszemle 1913, 1914, 1917. évf.

MONOK István: *A Rákóczi-család könyvtárai, 1588–1660*, Szeged, 1996.

Partiumi könyvesházak, 1621–1730. Sárospatak, Debrecen, Szatmár, Nagybánya, Zilah. Sajtó alá rend. Fekete Csaba, Kulcsár György, Monok István, Varga András. Szerk. Monok István, Varga András. Bp.–Szeged, 1988 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 14.) 5–134. – az összes 1726 előtti katalógus kiadásával

Pataki téka. Theca Patachiana, civitas bibliothecarum. Sárospatak a könyvtárak városa. A 800 éves város könyvtárai, szerk. KISS Endre József, Sárospatak, Zrínyi Ilona Városi Könyvtár, 2001. (A sárospataki Zrínyi Ilona Városi Könyvtár kiadványai 2.)

SZENTIMREI Mihály: *A Sárospataki Ref. Kollégium Tudományos Gyűjteményei*, In *Könyvtári alapok a Miskolci Egyetem humán képzéséhez: Az egyetem fennállásának 260. évfordulója alkalmából rendezett jubileumi tudományos konferencia könyvtári szekciójának előadásai: Miskolc-Egyetemváros 1995. szeptember 8.*, szerk. ZSÁMBOKI László, Miskolc, 1995, 79–99.

Lukácsi Anna

RÖVID ISMERTETŐ AZ ELSZÁRMAZOTT SÁROSPATAKI KÖNYVEK TÖRTÉNETÉRŐL

Az alábbiakban röviden ismertetem a Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtára gyűjteményének azon része történetét, amely a II. világháború végén került a Szovjetunióba, azon belül Nyizsnyij-Novgorodba, és 2006-ban, több mint hatvan év után juthatott vissza Sárospatakra.

A Sárospataki Református Kollégiumot és vele együtt könyvtárát 1531-ben alapították. A könyvtár a kollégiumban folyó oktatást segítette, és gyűjtőköre is elsősorban eszerint alakult, bár feladata nem csak a tanításhoz való segítségnyújtásra korlátozódott. Gyűjteménye már a 16. század folyamán is jelentősen gyarapodott, a 17. században pedig, főként I. Rákóczi György fejedelem és felesége, Lorántffy Zsuzsanna adományainak köszönhetően az állomány jelentősen megnőtt. A 17. század vége felé, az ellenreformáció térhódításának következtében, majd pedig a kollégium tanárainak és diákjainak kitelepítése miatt jelentős veszteség érte a gyűjteményt, és csak akkor következett be újabb fellendülés, amikor a könyvtár a 18. század elején visszakerült Sárospatakra. Az állomány hamarosan már mintegy negyvenezer könyvet tartalmazott. A 19. század első felében Pollack Mihály építész tervei alapján egy olvasótermet építettek a kollégium déli szárnyához, amely méltó a könyvtár értékes gyűjteményéhez.

A könyvek nagy részét protestáns teológiai irodalom, az egyháztörténet körébe tartozó könyvek teszik ki, kiváló gyűjteménye van természet-

tudományos témájú könyvekből, filozófiai, társadalomtudományi, művészeti, nyelvészeti munkákból. Jellegének kialakulásában természetesen nagy szerepe volt az adományozók érdeklődési körének is. Olyan kiemelkedő darabokról van szó, mint például Boethius *A filozófia vizsgálása* Nürnbergben kinyomtatott első kiadásának másolata; az 1404-ben, Bécsben írt *Skolasztikus teológia*, amelyet a sárospataki könyvtár 1788-ban kapott; és a hazakerült könyvek közül a legrégebbi, Balassi Bálint fordításában a *Beteg lelkeknek való füves kertecske*, amely 1572-ben jelent meg Krakkóban; a Leonardus Aretinus-féle Attila-biográfia; 16–17. századi templomi énekeskönyvek, vagy Hartman Schedel 1493-as világkrónikája, a *Cronicarum Libri*, és még sorolhatnánk.

Igen értékes és egyedülálló anyagról van tehát szó, sok példány pótolhatatlan értéket képvisel a magyar kultúrában, hiszen vannak köztük olyanok, amelyekből nem maradt fenn másodpéldány, sem másolat.

Felbecsülhetetlen értéket képviselő darabok a kódextörödékek, a XV. században nyomtatott könyvek, egyedülálló kiadványok a teológia, a filozófia és egyéb társadalomtudományok köréből.

Az 1938-as évben – amikor már több mint 73 ezer kötettel büszkélkedhetett – történt a könyvtár életében az a változás, amely hosszú időre meghatározta a gyűjtemény egy részének sorsát. Az akkori Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium javaslatára, a nácizmus előretörése következtében Budapestre szállították a gyűjtemény igen értékesnek tartott darabjait, amelyek közül néhányat már megemlítettem. Először a Nemzeti Múzeumban őrizték őket, majd két budapesti bankba, a Pesti Magyar Kereskedelmi Bankba, valamint 172 különösen értékes darabot (könyvritkaságokat, ősnymtatványokat, kéziratokat) az Első Hazai Takarékpénztárba szállítottak. A 15. század elejéről származó, igen értékes, legrégebbi ismert kéziratot lengyel bibliát a Pesti Magyar Kereskedelmi Bankban helyezték el. Ennek hollétét azóta sem sikerült felfedni.

A könyvgyűjteménynek a Sárospatakon maradt része sértetlenül vészelte át a II. világháborút. Ebben nagy szerepe volt a Sárospatakon szolgáló szovjet városparancsnoknak, Jegorov századosnak, aki elrendelte az épület őrzését.

A bankokban elhelyezett könyvekkel azonban nem így történt. 1945-ben, valójában még most is tisztázatlan körülmények között a szovjet csa-

patok elvitték őket, és 1946 februárjában Nyiznyij-Novgorodba kerültek. Hogy hogyan kerültek el Magyarországról, tulajdonképpen máig nem egyértelmű. A Magyarországon fellelhető dokumentumok alapján a bankokat a Vörös Hadsereg alakulatai ürítették ki. Egy 1945. augusztus 3-i, a Magyar Országos Levéltárból származó dokumentum (A Vallás- és Köznevelési Minisztériumban készült összefoglaló felsorolás a budapesti bankok páncélszobáiból a Vörös Hadsereg által elszállított műkincsekről) leírja a könyvek elszállítását: „a Pesti Magyar Kereskedelmi Bankból február hónap folyamán Kőbányán (Budapesten), Állomás u. 1. szám alatt beszállásolt Magyarországi Orosz Frontbizottság csapatai szállították el értesüléseink szerint az ott talált értéktárgyakat. A csapat vezetője Kozlov gárdaőrnagy, majd ennek távozása után egy politikai biztos főhadnagy vezette a kiürítést. Az utóbbi személyleírása: magas, fekete hajú, hajlott orrú, elegáns extra-anyagból készített egyenruhában jár. A legutóbbi napokban is látták Budapesten, most kopaszra van nyírva. A védelemben véttel kapcsolatos munkák lefolytatása közben a bank épületében többször megfordult Szuszmanovics ezredes is. A védelemben vétel egész ideje alatt jelen volt egy moszkvai bankigazgató, kinek személyleírása: fekete arcbrő, magas, testes, valószínűleg zsidó származású, jól beszél német nyelven. Értesülésünk szerint talán Szadukovnak hívják.

Az Első Hazai Takarékpénztár Részvénytársaság kiürítése a fentiekhez hasonló módon körülbelül ugyanabban az időben folyt le. Jelen volt a fent említett bankigazgató Moszkvából, aki az itteniek értesülése szerint a Szovjet Nemzeti Bank igazgatója. Jelen volt egy Surkovszkij (?) Vladimir nevű orosz katona, aki 28 éves, odesszai cukorgyári főkönyvelő. Jelenleg Budán szolgál a Pilszudszky úti parancsnokságon vagy az Attila úti Központi Parancsnokságon. Egy szintén jelenlevő másik orosz katona neve ... Iván, aki a Veres Pálné u. katonai parancsnokságon teljesít őrszolgálatot. Fél-szemű, jobb szeme fekete kendővel állandóan le van kötve. A fent említett moszkvai bankigazgató szintén Budapesten teljesít szolgálatot.” Aláírás nélküli fogalmazvány. UMKL XIX-I-1-h 35.945/1945 (1945. augusztus 3.)

1945. február közepétől a sárospatakiak mindent megpróbáltak, hogy a könyvek nyomára bukkanjanak, azonban több hónapos kutatómunka után is csak a legrégebbi anyakönyvet és egy alapítványlevelet sikerült megtalálniuk. Segítségért folyamodtak a Vallás- és Köznevelésiügyi

Minisztériumhoz is, ahol az előbb idézett összefoglalás is készült, majd a miniszter egy személyesen átadott levélben fordult a Szövetséges Ellenőrző Bizottsághoz, amelyben kérte a sárospataki könyvtár gyűjteményének visszaadását. A könyveknek minden erőfeszítés ellenére nyoma veszett, és a fennmaradt dokumentumokból csak annyi derül ki, hogy a bankok kiürítését szovjet különleges alakulatok végezték.

A következő, amit a Sárospatakról elszármazott könyvekről tudunk, hogy 1946 februárjától Nyizsnyij-Novgorodban (akkoriban Gorkijnak hívták) őrizték őket, a szintén Magyarországról elvitt műkincsekkel (pl. Hatvany-, Herczog-, Kornfeld-magángyűjtemények) egyetemben, miután átszállították a katonai parancsnokság irodájából a Gorkij Művészeti Múzeumba. Hogyan került az értékes anyag Nyizsnyij-Novgorodba? A könyveket a szintén Magyarországról származó műtárgyakkal együtt a 2. Belorusz front 49. hadserege szállította a városba, állításuk szerint egy Berlin melletti településen, elhagyott vagonban találták őket. Átvételükről azonban semmiféle hivatalos jegyzék nem született, ennek aláírását a visszaemlékezések szerint a katonák megtagadták, vagyis a múzeumba átszállított gyűjteménnyel kapcsolatban nincsenek megfelelő dokumentumok.

A sárospataki könyvek és a műtárgyak egészen 1960-ig a múzeumban voltak, de ezt nem hozták nyilvánosságra és a dolgozók közül is csak néhányan tudták. 1960. március elején a könyveket átszállították a megyei könyvtárba, amikor a múzeum élére került új vezetőnek nagyobb helyre volt szüksége a kiállításokhoz. És mivel a könyvek amúgy sem tartoztak igazán a múzeum gyűjtőkörébe, más magángyűjteményekből (pl. Kornfeld báróé) származó könyvekkel együtt átadták a könyveket a könyvtárnak. A könyvek létezéséről azonban továbbra is csak néhány ember tudott.

Az 1990-es évek elején áttörés következett be a II. világháború következtében külföldre került kulturális értékek ügyében. Először jelentek meg publikációk arról, hogy a volt Szovjetunió területén többek között Magyarországról elszármazott műkincsek is fellelhetők, és természetesen felmerült a visszaszolgáltatás kérdése is. Ennek szabályozására egy sor megállapodás megkötésére, törvények meghozatalára volt szükség.

1992. november 11-én Oroszország és Magyarország megállapodást kötött a kulturális javak kölcsönös visszaszolgáltatásáról. Ez az *Egyezmény a Magyar Köztársaság és az Oroszországi Föderáció kulturális javak vissza-*

származtatásával foglalkozó Állami bizottságai között a II. világháború során és az azt követő időszakban a másik ország területére került kulturális értékek visszaszolgáltatásáról, amelyet Mádl Ferenc akkori tárca nélküli miniszter és Jevgenyij Szidorov orosz kulturális miniszter írtak alá.

1993. május 21-én felállítottak egy közös orosz–magyar munkacsoportot az elszármazott kulturális értékek felkutatására és azonosítására a *Jegyzőkönyv a kölcsönös restitúciós igényeket szabályozó magyar–orosz munkacsoport létrehozásáról* szóló dokumentum alapján. Az 1993-as év azonban a sárospataki könyvek történetében is jelentősnek mutatkozott. Ebben az évben ugyanis a magyar félnek hivatalosan tudomására jutott a könyvek fellelhetőségének helye. Egy orosz tanulmány utalásából valószínűvé vált, hogy a nyizsnijj-novgorodi könyvtárban található egy Sárospatakról elszármazott könyv. Egy korábbi, a könyvtár anyagának egy részéről összeállított kiadvány név szerint megemlíti a Sárospatakról elszármazott, és már említett Boetius-féle filozófiai művet. Miután bizonyossá vált, hogy a könyv valóban Sárospatakról való (a sárospataki könyvekben megtalálható a könyvtár pecsétje), és hogy a könyvtár több sárospataki könyvet is rejt, kezdetét vette az évekig tartó azonosító munka, amelyet a korábban ismertetett nemzetközi szerződések is lehetővé tettek.

A kulturális értékek azonosítására létrehozott magyar–orosz restitúciós munkacsoport 1994-ben tartotta első ülését Moszkvában, ahol megállapodtak, hogy a könyvekkel foglalkozó közös magyar–orosz szakértői csoportot hoznak létre. A munkacsoport első ülését még négy követte, az utolsót 1997 novemberében tartották meg.

A sárospataki könyvek azonosítását 1994–1998 között együttesen végezte el az orosz és a magyar könyvtári és kulturális szakemberekből álló munkacsoport. A könyvek azonosításának befejezésére 1998 márciusában került sor. 1999. január 26-án a Magyar Köztársaság Oroszországi Nagykövetsége által diplomáciai jegyzékben sor került az azonosítási lista átnyújtására az Oroszországi Föderáció Külügyminisztériuma számára.

A sárospataki könyvek hosszú idő után, 1997-ben kerültek újra a nyilvánosság elé, amikor az oroszországi Állami Idegen Nyelvi Könyvtár megjelentette a Sárospatakról elvitt és a nyizsnijj-novgorodi könyvtárban őrzött könyvek katalógusát *A Sárospataki Református Kollégium (Magyarországi) könyvtárából származó hadizsákmány könyvek a Nyizsnijj Novgorod-i*

Állami Megyei Általános Tudományos Könyvtár állományában címmel. Megjelentetését a Nyílt Társadalom Alapítvány támogatta. 2001-ben a sárospataki könyveket kiállításon mutatták be Moszkvában, az Idegennyelvi Könyvtárban, egy nemzetközi konferencia keretében. A kiállításon 105 kötetet szerepeltettek, kéziratokat, inkunabulákat, nyomtatott példányokat, különleges és ritka kiadásokat.

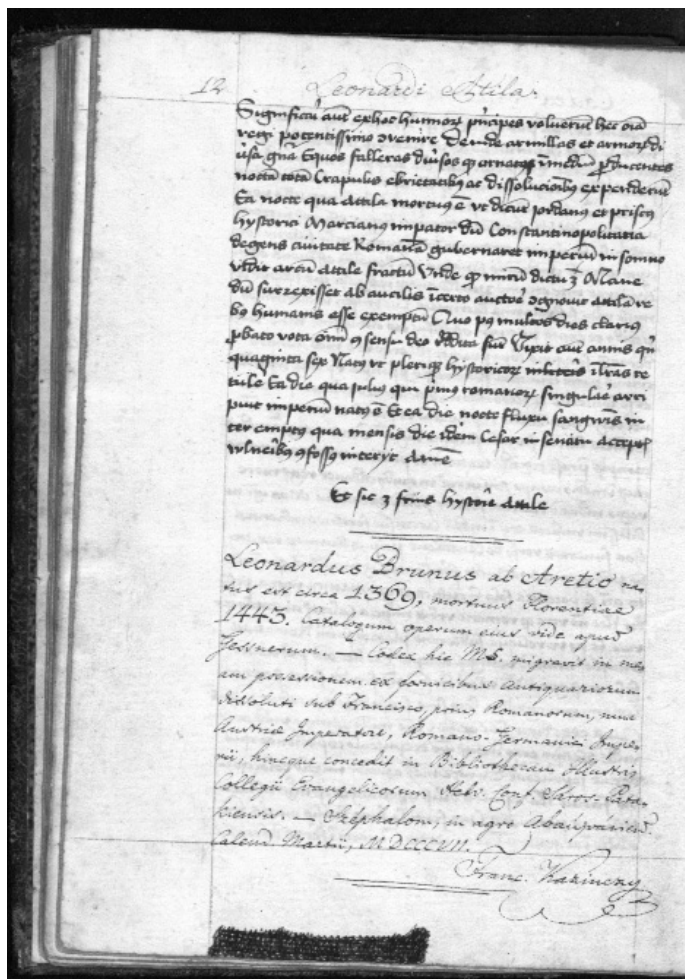
A könyvek azonosítása mellett a visszaszolgáltatás törvényi szabályozására is szükség volt. 1998. április 15-én hoztak meg Oroszországban egy föderációs törvényt *Szövetségi törvény a második világháború következtében a Szovjetunióba elszármazott és az Oroszországi Föderáció területén található kulturális javakról/értékekről* címmel, melyet Jelcin elnök írt alá. 2000. május 15-én Putyin elnök aláírta az 1998-as törvény módosításáról és kiegészítéséről szóló föderációs törvényt. E restitúciós törvény szerint Oroszország a kompenzációs restitúció elvét követi, vagyis a visszaadott kulturális értékekért cserébe szeretné visszakapni saját elveszett kulturális értékeit, vagy pedig megfelelő ellenszolgáltatást vár. Magyarország helyzete ebben az esetben a következő: elszármazott kulturális értékeinek többsége nem tekinthető föderációs tulajdonnak, mivel ezek egyházi tulajdonban voltak, vagy a nácizmus üldözötteinek tulajdonát képviselték, ezért pedig visszaadandóak. Ez vonatkozik a sárospataki könyvekre is, amelyek egyházi tulajdont képviselnek.

2002. március 12-én a Magyar Köztársaság Kormánya az Orosz Föderáció Kormányának szóló jegyzékben jelentette be a könyvek iránti igényét. Mivel a sárospataki könyvek különösen jelentős kulturális értéket képviselnek, amit az Orosz Kulturális Minisztérium alá tartozó szakértői bizottság is megállapított, ezért külön törvénybe kellett foglalni a visszaadásról szóló határozatot. Feltételként egy olyan törvény elfogadására kérték Magyarországot, hogy az garantálja a II. világháború idején az Oroszország területéről elszármazott és Magyarország területén fellelhető, az Orosz Föderáció kulturális örökségét képező értékek visszaszolgáltatását. 2005 áprilisában az Országgyűlés meg is hozta ezt a határozatot.

2005 elejétől egyre biztosabbá vált, hogy a sárospataki könyvek végre hazajutnak Magyarországra. Jelentős momentum volt, hogy 2005. február 17-én, Gyurcsány Ferenc miniszterelnök moszkvai tárgyalásai során Putyin elnök ígéretet tett a könyvek visszaadására. 2005 júniusában az

orosz kormány egy törvénytervezetet terjesztett elő, miszerint a II. világháború következtében a Szovjetunióba került és az Oroszországi Föderáció területén található műkincsekről szóló szövetségi törvény alapján ismerjék el a Magyar Köztársaság azon igényét, hogy visszaadják a Sárospataki Református Kollégiumnak azokat a könyveket, amelyek a II. világháború következtében kerültek az akkori Szovjetunióba. 2005. július 1-jén a szövetségi törvény első olvasatát elfogadta az Állami Duma. A törvény második olvasatban történő elfogadására 2005 decemberében került sor. 2006. január 25-én pedig harmadik olvasatban is megszavazták a törvényt, majd a felsőház elé került, végül pedig 2006. február 2-án Putyin elnök aláírta. Az 1998/2000-es orosz föderációs törvények meghozatala óta a sárospataki könyvek visszaadása jelentette az első precedenst.

A sárospataki könyvek 136 példánya 2006 februárjában érkezett haza Magyarországra, március 1-jén pedig ünnepélyes keretek között nyitották meg a Nemzeti Múzeumban a könyveket bemutató kiállítást, amelyen részt vett Vlagyimir Putyin elnök, Sólyom László köztársasági elnök és Gyurcsány Ferenc miniszterelnök is. 2006 áprilisában újabb tíz kötet érkezett vissza, amelyek töredékes formában maradtak meg, főként imádságoskönyvek, kalendáriumok. Van köztük egy ősnymtatvány is, a *Modus legendi*. Végül 2006. július 14-én, abban az évben, amikor a Sárospataki Református Könyvtár megalapításának 475. évfordulóját ünnepli, nyílt meg az a kiállítás, amelyen hatvan év után újra eredeti helyükön láthatók a Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtárából elszármazott könyvek.



Kazinczy Ferenc bejegyzése Leonardo Bruni (Leonardo Aretino):
De vita et morte Attilae regis Hungarie című művének
kéziratos másolata után (Sárospatak Kt. 3/3. Kazinczy-kódex p. 12.)

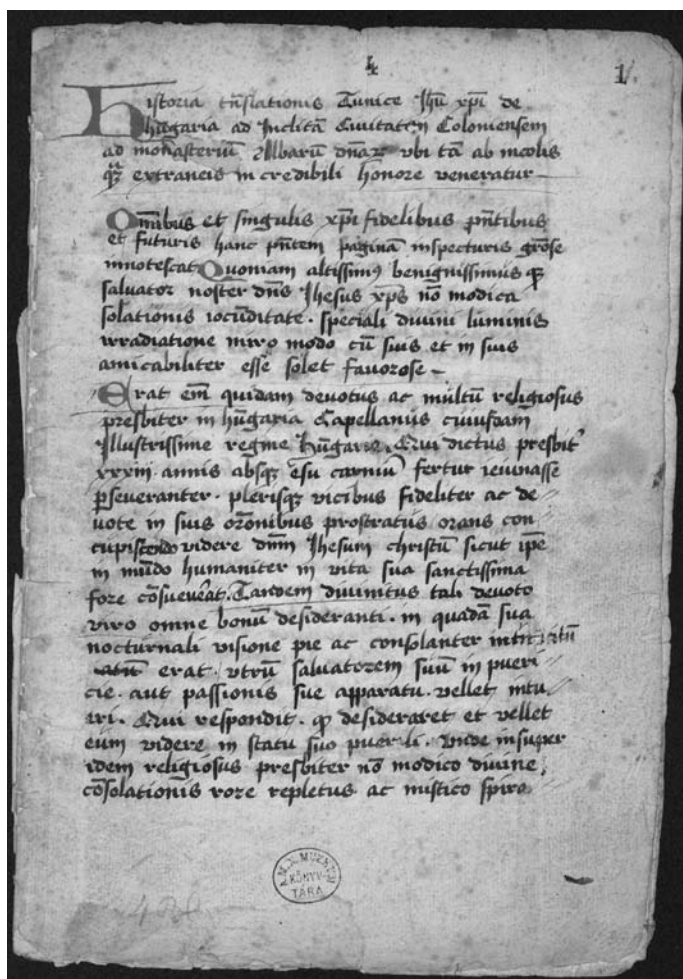
W. Salgó Ágnes

JÉZUS KRISZTUS TUNIKÁJA

*Thomas Fremperger munkája
egy Sárospatakon őrzött ősnymtatvány lapjain és kézírata
az Országos Széchényi Könyvtárban*

Hosszas tárgyalások, egyeztetések eredményeként 2006 februárjában, hatvanegy évi távollét után, Nyizsnyij Novgorodból hazatérhetett Magyarországra a Sárospataki Református Kollégium 146 kötete, melyeket a II. világháború vége felé hurcoltak el. A gyűjteményben örömmel köszönthettük a Kazinczy Ferenc könyvtárából való kolligátumot is.¹ A gyűjteményes kötet három művet tartalmaz, két kéziratot, és egy ősnymtatványt. Az egyik kézirat egy ismeretlen, valószínűleg itáliai humanista szerzőtől származó munka Attiláról, amelyet Leonardo Bruni Aretino a saját neve alatt is közzétett, és így szerepel e kéziratban is, a másik pedig egy latin nyelvű munka az 1468. szeptember 22-én Pozsony egén mutatkozott üstökösről. Az ősnymtatvány – a most hasonmásban kiadott mű – Thomas Fremperger műve, amely 1500 körül Kölnben jelent meg nyomtatásban. Maga a kolligátum 1807-ben került a sárospataki könyvtár tulajdonába, amikor Kazinczy Ferenc kedvező feltételekkel eladta a kollégiumnak 1748 tételt tartalmazó hungarika könyvtárát. Egykor ő maga is a híres alma mater diákja volt, s örömmel gondolt arra, hogy főleg hungarikumokból álló gyűjteménye, melyet nem sokkal korábban egy Rott nevű müncheni antikváriustól vásárolt, a híres és számára is rendkívül fontos kollégiumba kerül. Átadott könyveinek jegyzékét is ő maga

¹ A visszatért könyvekről ld. Kiss Endre József: *Kazinczy Ferenc pataki könyvei*.
<http://patakcollection.extra.hu/doku/Kazinczy.htm>



Thomas Fremperger művének kézírata
(OSZK Cod. Lat. 319)

állította össze és írta le nagy gonddal.² Az Attiláról szóló kézirat miatt Kazinczy éppen a fenti kolligátumot tartotta gyűjteménye legértékesebb darabjának. Arra is van utalás, hogy tervei között szerepelt a szöveg kiadása, de életében erre nem került sor.³ Kézírási tulajdonosi bejegyzése ebben a kötetben is olvasható az első mű címoldalán.

A kolligátumban levő ősnymtatvány teljes címe: *Historia translationis tunicae Jesu Christi de Hungaria ad inclitam civitatem Coloniensem ad monasterium Albarum dominarum, ubi tam ab incolis quam extraneis incredibili honore veneratur*, magyarul: *Jézus Krisztus tunikája átvitelének története Magyarországról a nemes Köln városba, a Fehér úrasszonyok kolostorába, ahol mind a lakosok, mind az idegenek hihetetlen tisztelettel imádják*.⁴ A kicsiny munka Kölnben Ludwig von Renchen nyomdájában jelent meg 1500 körül.⁵ A műnek ez az egyetlen kiadása ismert, de a sárospataki mellett egy másik példányban is fennmaradt hazánk területén. Ez a példány Apponyi Sándor gróf gyűjteményével került az Országos Széchényi Könyvtár ősnymtatvány-gyűjteményébe, külföldön még hét példányról van tudomásunk.⁶

A negyedréti alakú nyomtatvány mindössze négy levélből áll, a negyediknek a rektóján fejeződik be a szöveg, s itt olvasható a nyomtatás helye

² A katalógus kiadása: *Kazinczy Ferenc könyvtári gyűjteménye Sárospatakon*, szerk., a kézirat szövegét gondozta, bev. Kiss Endre József, Sárospatak, 2006.

³ *Kazinczy Ferenc könyvtári gyűjteménye Sárospatakon*, 2006, 18. A két kézirat szövegének kiadását ld. Leonardus Aretinus *In vitam et mortem Attilae regis Ungariae*. In: Toldy Ferenc: *Analecta monumentorum Hungariae historica*, Tom. 1. [Pest, 185? ny. n.], magyar fordítása: *Krónikáink magyarul*, III/1., vál. és ford. Kulcsár Péter, Budapest, 2006. 76–84. A másik kézirat: Martini archidiac. de Zagrab: *Iudicium de cometa A. MCCCCLXVIII*. Toldy i. m., 133–148.

⁴ A Fremperger-ősnymtatvány szövege kiadva: Toldy i. m., 195–200. Magyar fordítása: *Krónikáink magyarul*, 93–95. Vö. 3. jegyzet

⁵ Ludwig von Renchen nyomdásztól az 1484–1505 közötti időszakból vannak kiadványok. Ld. Benzing, Josef: *Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts im Deutschen Sprachgebiet*, 2. verb. Aufl., Wiesbaden, 1982, 233.

⁶ HC 7359 = H8721; GW 10324. OSZK jelzete: Inc. 864. Ld. Apponyi Sándor: *Hungarica. Ungarn betreffende im Auslande gedruckte Bücher und Flugschriften*, Bd. III., München, 1905, Nr. 1571. Sajó Géza–Soltész Zoltánné: *Catalogus incunabulorum quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur*, Vol. 1., Budapest, 1970, Nr. 1360.

és a nyomdász neve is a kolofonban.⁷ A címoldalon egy három fadúcból összeállított illusztráció látható: legfelül két angyal tartja a nevezetes tunikát, alatta bal oldalon a Kisedet tartó Szűz Mária egész alakos képe, jobbra pedig a köpenyes kis Jézus áll, bal kezében országalmával. Ugyanez a kis Megváltó-kép látható a címlap hátoldalán is. A Szűz Mária-ábrázolásról a kutatás lehetségesnek tartja, hogy a kölni iskola virágkorában élt híres festőnek, Stefan Lochnernak egyik munkája alapján készülhetett, amely talán éppen a kölni Weisse Frauen, a Fehér úrasszonyok kolostorában volt, tehát ott, ahova a Magyarországról elhozott tunika került. A Megváltót ábrázoló fadúc pedig Martin Schongauer rézmetszete alapján készülhetett.⁸ A mű végén, a negyedik levél verzóján a kölni kolostor védőszentjének, Mária Magdolnának teljes alakos képét láthatjuk fametszeten, amint négy angyal a mennyei dicsőségbe emeli.

A szerzőről, Thomas Frempergerről csupán annyit tudunk, amit ő maga mond el munkájának utolsó bekezdésében: „Én, Thomas Fremperger, a művészetek és az orvostudomány bakkalaureusa, a fényességes hercegnek és úrnak, Miksa úrnak, Ausztria, Stíria, Karintia stb. fejedelmének ez idő szerinti káplánja, megvallom, hogy Jézus eme tunikácskájának, amely le van téve a szerzetes kanonokok rendjéhez tartozó kölni fehér úrasszonyoknál, a Szent Mária Magdolna-kolostorban, László király idejében, Buda városban, amelyet Szigetnek neveznek, a Boldog Margit Szűz kolostorában láttam a bal ujját. Én és sokan mások, akik látták, és akik jelen voltak Kölnben a felséges Frigyes császárral és legjelesebb fiával, Miksával, az 1474. évben”⁹ Munkájában e híressé vált tunika történetét írja le.

IV. Béla királyunk idején a királyné, Laszkarisz Mária udvari káplánja – aki harminchárom éven át böjtölt – azt kérte Istentől, hogy láthassa Jézus Krisztust emberi alakjában. Álombeli látomásában még választási lehetősége is volt, gyermekként vagy szenvedése idején szeretné-e látni az Üdvözítőt. A káplán a gyermek Jézust választotta, s kék selyemből csináltatott egy kis ingecskét, tunikát, amit misézéskor az oltárra helyezett.

⁷ Impressum Colonie per Lodovicum Renchen.

⁸ Korth, Leonhard: *Der heilige Rock zu Köln*. In: *Annalen des Historischen Vereins für den Niederrhein* 46. (1887), 59.

⁹ Kulcsár Péter fordítása, ld. *Krónikáink magyarul*, 95.

„Jézus Krisztus testének és vérének fölemelésekor Üdvöztőnk gyermeki ruházatban, az említett tunikát felöltve megjelent ennek a papnak. Tehát ez a pap ettől a látomástól földerült, és napi szokássá tette, hogy Magyarország királynéjának jelenlétében a mise bemutatása közben mintegy háromórás szünetet tartott, és ezért Magyarország királyné asszonya ezen a késedelmén csodálkozva, tapintatosan és jóindulatúan megkérdezte tőle, hogy miért tartja az efféle szertartást ilyenkor tovább, mint máskor.”¹⁰ A káplán elmondta látomását, a királyné pedig elkérte a tunikát és eltette. Néhány év elteltével a Jeruzsálemi Német Lovagrend egyik lovagja, aki a magyar királyt segitendő harcolt hazánkban a tatárok ellen [a szövegben tévesen: törökök], szolgálataiért cserébe ezt a tunikát kérte, hogy örömet szerezhesen a kölni Boldog Mária Magdolna kolostorában élő apáca nővérének. A királyné azt kérte, hogy a ruhácska egyik ujját megtarthassa, ezért a bal ujját levágták, a ruhát pedig aranyozott dobozkába csomagolva, lepecsételve a lovag Kölnben átadta nővérének, lelkére kötve, hogy mindaddig nem szabad kinyitnia, amíg ő vissza nem tér. Halála megakadályozta ebben, s hamarosan nővére is távozott az élők sorából – az aranyos ládikába elrejtett ereklye mintegy százötven éven át őrizte titkát. 1412-ben aacheni zarándoklatuk során magyarok érkeztek a kölni kolostorba, s kérték, hogy mutassák meg nekik a tunikát. „Nekik hírből és az isteni sugallat jeladásából tudomásukra jutott, hogy a kék színű selyemtunika, amelynek a bal ujjja bizonyítékképpen hiányzik, ahogy ők maguk állították, ebben a klostromban van elhelyezve. Ennek a tunikának pedig a bal ujját Magyarországon, Buda közelében a Dunán levő szigeten, bizonyos Boldog Margitkolostorban áhítattal és alázattal tisztelik. Határozottan kérték a nevezett kolostor szüzeit, hogy nekik ezt a tunikát méltóztassanak megmutatni, mondván, hogy semmi szín alatt el nem távoznak a templomból, amíg ezt az ott elhelyezett tunikát nem látták.”¹¹ Hosszas keresés után az apácák végül megtalálták az ereklyék között a tunikát rejtő ládikát, s nagy lett az öröm, amikor kinyitották. Az esemény pontos dátumát is megadja Fremperger: 1412. június huszadikán történt. S ettől kezdve a tunikát

¹⁰ Uo. 94.

¹¹ Uo. 94–95.



Az ősnymtatvány első oldala
(GW 10324, Sárospatak Kt. 3/3.)

magyarok és más nemzetiségűek is nagy tisztelettel övezték, s mint az elején idéztük, maga a szerző is látta a levágott ruhaujjat Boldog Margit kolostorában V. László uralkodása idején, illetve a tunikát 1474-ben Kölnben, II. Frigyes császár és fia, Miksa főherceg kíséretének tagjaként.

A történetben szereplő Boldog Mária Magdolna tiszteletére szentelt Fehér Úrasszonyok kolostora Köln egyik leghíresebb rendháza volt, melynek legfőbb nevezetessége egy feszület volt, amely a hagyomány szerint az egyik apáca cellájának csupasz falából nőtt ki élő faként, s a kereszt és a rajta függő Krisztus alakját formázta. A kolostor évszázadokig fennállt, az 1820-as években bontották le.¹²

Az is tény, hogy Kálmán herceg oldalán templomos lovagok is harcoltak a tatárok ellen a muhi csatában. A források szerint a lovagok mesterükkel együtt az utolsó emberig elestek, Kálmán is csak nehezen tudott elmenekülni, s ekkor szerzett sebesülése okozta később a halálát.¹³ A német lovagok tatárok elleni magyarországi harcairól vatikáni levéltári dokumentumok is tanúskodnak.¹⁴ Arról is van tudomásunk, hogy II. Ince pápa 1247-ben felszólította a német lovagrend nagymesterét, hogy segítse a magyar királyt a tatárokkal szemben.¹⁵ A tatárdúlás után még évtizedekig rettegtek a magyarok az újabb támadásoktól, ezért IV. Béla a lovagokat az ország legveszélyeztetettebb keleti részére telepítette le, oda, ahol a tatárok korábban betörték, s kedvezményekkel, földadománnyal az ország védelmére kötelezte őket.¹⁶ Tehát valamelyik lovag hősiek helytállásáért külön ajándékot is kaphatott az uralkodótól. IV. Béla király Szűz Mária tiszteletére alapította 1252-ben a Nyulak szigeti Boldogasszony-zárdát, szent életű leánya, Margit ekkor költözött át Veszprémből tizenkét társával az új kolostorba. A hely jelentős politikai események színtere is volt, IV. Béla a leánya, Margit közbenjárása eredményeképpen itt kötött békét fiával, a későbbi V. Istvánnal, és gyakran időzött a gazdag kolostor mellé épített

¹² Korth i. m., 50., 1. jegyzet

¹³ Kristó Gyula: *A tatárjárás*. In: *Tatárjárás*, szerk. Nagy Balázs, Budapest, 2003, 378.

¹⁴ Ld. Korth i. m., 57., 2. jegyzet.

¹⁵ Említi Apponyi Sándor i. m., 32., Nr. 1571.

¹⁶ Pauler Gyula: *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt*, 2. köt., Budapest, 1893, 254.

királyi házban, sőt itt is halt meg. A kolostort a mohácsi vész hatására hagyták el az apácák, s a török támadás során vált romhalmazzá.

A történet korabeli aktualitásában fontos lehetett az a körülmény is, hogy az Oltáriszentség tiszteletére beiktatott ünnepet, az Úrnapját először 1247-ben Lüttichben ünnepelték, az ágostonrendi lüttichi Szent Julianna látomásának hatására. Az egész egyház számára kötelezően 1264-ben rendelte el ünnepként IV. Orbán pápa, akinek megbízásából írta meg Aquinói Szent Tamás az ünnephez tartozó liturgikus szövegeket és a szentmise sequentiáját, a „Dicsérd Sion Üdvöztőd” kezdetű himnuszt. A legenda keletkezésének ideje, a magyarországi tatárdúlást követő évek tehát éppen egybeesnek az új liturgikus ünnep beiktatásával.

A dokumentálható események közé tartozik a magyarok hétévenkénti kölni zarándoklatára vonatkozó adat, amely Frempergerrel egyezően az 1412. év júniusát említi. A kölni Stadtarchivban őrzött St. Gereonsstift Nekrologiumának egyik lapjára jegyezte fel egy 18. századi kéz az 1412. év júniusának 30. napjára a magyarok zarándoklatára vonatkozó utalást.¹⁷

A legenda német területen gyorsan terjedt, ennek bizonyítéka az is, hogy az 1474-ben datált latin nyelvű összefoglalás utáni időszakból, de még a 15. századból, ugyanazon kéz írásával, két teljesen egyező német nyelvű változata is fennmaradt a kölni Stadtarchivban pergamen kéziratokban.¹⁸ Külön érdekessége, hogy a német fordítás „B” példányára egy 16. századi kéz a szövegkezdetben levő, Magyarországra utaló szó mellé, a margóra kiegészítésképpen odaírta: „*In der statt Myschegraid [sic] genannt*”, ami kétségtávol Visegrádot jelentheti. Közismert tény, hogy IV. Béla felesége, Laszkarisz Mária a tatárjárás után a hozományul kapott ékszereiből erős kővért építtetett Visegrádon, részben azért is, hogy újabb veszély esetén a Nyulak szigetén levő kolostorból az apácák, s köztük leánya, Margit is oda menekülhessenek. A legenda eredete tehát akár Visegrádhoz is köthető. A korabeli szerzők viszont hallgatnak erről a legendáról, bár könyvtárak mélyén még lappanghatnak források.

¹⁷ Korth *i. m.*, 58., 4. jegyzet

¹⁸ Szövegét közli Korth *i. m.*, 66–69.

Az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában őriznek egy kicsiny, mindössze négy levélből álló papírkódexet a 15. századból, jelzete: Cod. Lat. 319, mely Fremperger munkájának kézírata: *Testimonium Thomae Fremperger de tunica Christi, an. 1474*.¹⁹ A negyedréti formátumú kézirat három levelén olvasható maga a szöveg, a negyedik rektóján pedig a tunika színezett rajza látható, verzőjának jobb felső sarkában pedig kézírással: „*Attestatum* [két olvashatatlan szó] *rocklein, 1474*”. Alatta pedig más kéz írásával a hitelességre vonatkozó tanúsítvány: „Thomas Fremperger az ausztriai felséges Miksa főherceg káplánja kétségkívül tanúsítja, hogy Christusnak ezt az itt őrzött ugyanazon selyem tógácskáját látták ő maga és mások is Magyarországon Buda városában Szent Margit monostorában.”²⁰ Budán, illetve a szigeten természetesen csak a „tógácska” levágott ujját láthatták, s véleményünk szerint a Kölnben őrzött ruhával való azonososságra vonatkozhat ez a beírás. Lehetséges, hogy ez a kézirat valaha együtt volt a tunikával? Erre utalna az „itt őrzött” (lat. hic asservatum) kifejezés? Leonhard Korth a tunikáról szóló tanulmányában hivatkozik a Csontos Jánossal folytatott konzultációjára, akitől megtudta, hogy Fremperger munkájának ez az egyetlen kézírata 1878-ban került az Országos Széchényi Könyvtárba, mégpedig Kölnből, hiszen szerepel még H. Lempertz nagy teológiai katalógusában is.²¹ A kézirat provenienciájához tartozik, hogy a könyvtár 1878-ban csere útján szerezte meg a jelentős könyvgyűjteménnyel rendelkező ifj. Emich Gusztávtól, ennek ténye olvasható a kézirat későbbi időből származó, sűrke papírborítóján is: „Csere útján Emich Gusztáv úrtól szereztetett 1878. Nov. 6.”

Csontos a Leonhard Korthtal folytatott levelezésében valószínűnek tartotta, hogy ez a kézirat Fremperger autográfja is lehet. A nyomtatott kiadáshoz vagy ez, vagy ennek másolatai szolgálhattak alapul. A szövegük összevetése alapján észlelhetők kisebb eltérések, pl. a kéziratban a 3. rektó

¹⁹ *Codices manu scripti Latini*, vol. I., *Codices Latini mediæ ævi*, rec. Emma Bartoniek, Budapest, 1940, Nr. 319.

²⁰ „Nimirum Thomas Fremperger, Capellanus serenissimi ducis Austriae Maximiliani, attestatur, togulam Christi hic asservatam sericam unam a se aliisque in Hungaria visam in civitate Budae in Monasterio S. Margarethae.” W. Salgó Ágnes ford.

²¹ Anth. I, Lit. E, Reliquienkultus no. 5192. Ld. Korth i. m., 52., 1. jegyzet.

13–14. sorában a következő szövegrészt olvashatjuk: „... *ad coru[m] vota deo altissimo magnas gra[ti]as agentes ...*”, míg a nyomtatottból az „altissimo” jelző hiányzik. A két szöveg gondos összevetésével még több, apró eltérést lehetne feljegyezni.

A Sárospatakra hazatért kötettel az Árpád-kori történelmünkhöz kapcsolódó legendának második ősnymtatvány példányával gazdagodott hazánk. A további kutatás pedig talán igazolni tudja majd azt is, hogy a műnek a Széchényi Könyvtárban őrzött kéziratoss példánya valóban a szerzőtől származik.

Bánfi Szilvia

ÚJABB ADALÉKOK AZ 1570-ES ESZTENDŐ REFORMÁTUS ÉS UNITÁRIUS SAJTÓPOLÉMIÁIHOZ

A magyar kultúra és a református egyház fontos eseménye volt, hogy több mint hatvan év után, 2006-ban visszakerültek eredeti őrzési helyükre a Sárospataki Református Kollégium Könyvtárának a második világháború idején elhurcolt könyvritkaságai. Az elveszettnek hitt és most haza került kötetek között található Károlyi Péter *Az eg igaz Istenreol, es az Iesus Christusnak eoreok istensegereol es fivsagarol...*¹ című, az 1570-es év harmadik negyedében, Komlós András debreceni nyomdájában megjelent nyomtatványa. Az egyetlen példányban fennmaradt, a kutatás számára hosszú időn keresztül mindeddig hozzáférés hiányában nem tanulmányozható hitvitázó prédikációs-kötet vizsgálata új ismeretekkel árnyalja az 1570-es esztendő hitvitáiról kialakított képünket. Vizsgálataink eredményeként bővíthettük az RMNy által mostanáig nyilvántartott, egykoron feltételezhetően megjelent művek számát, továbbá meghatározhattuk a Károlyi-mű megjelenésének pontosabb dátumát, sorrendi helyét az 1570. év hitvita-irodalmában.

Az 1569/70-es esztendők az unitáriusok és a reformátusok között a megelőző években kibontakozott, majd az egymást követő hitvitákon mind jobban elmélyülő és megmerevedő felekezeti különbségek forrójának

¹ RMNy 277.

tekinthetők. A két tábor, az erdélyi egyisten-hívők és a tiszántúli, szentháromságtant védelmezők a disputációkban kifejtett álláspontjukat, illetve az ellentábor által képviselt hitelvekre adott cáfolatukat a megjelentetés szándékával foglalták írásba. Ezért mindkét felekezetnek égető szüksége volt az egyházi vezetés által „felügyelt” nyomdára, amelyet propagandaeszközként használhattak nézeteik terjesztésére, a hívek számának növelésére. Végeredményként pedig saját egyházuk megszilárdítására.

1567-ben az antitrinitárius művek megjelentetése céljából – mivel sem a kolozsvári, sem a brassói nyomda nem állt szolgálatukra – hívta meg fedelmi nyomdásznak² Váradról Gyulafehérvárra János Zsigmond a neves szakembert, Raphael Hoffhaltert. Tevékenységét nem sokáig gyakorolhatta, mert 1568 februárjának végén váratlanul elhalálozott. A március 8-án kezdődő második gyulafehérvári hitvita előtt hat nappal, március 2-án temették el.³ A gyulafehérvári nyomda a jeles tipográfus nélkül 1569

² POKOLY József: *Az erdélyi református egyház története*, I. köt., 1556–1604. Budapest, 1904, 201.; KÉNOSI TÓZSÉR János–UZONI FOSZTÓ István: *Az erdélyi unitárius egyház története*, I. köt., ford. MÁKOS Albert, bev. BALÁZS Mihály, Kolozsvár, 2005, 594, 4. jegyzet. Kénosi állítása szerint Hoffhalter királyi nyomdász volt. Más állítások szerint a király engedélyét bíró unitáriusok meghívására érkezett Gyulafehérvárra.

³ POKOLY i. m., 210–211. „Raphael typographus a Blandrata és Dávid Ferencz káromlásának kinyomtatója, a Szentháromságról tartandó disputáció bevezetése gyanánt eltemettetik, a disputáció megkezdése előtt a hatodik napon.” Hoffhalter haláláról a későbbi korokból származó számos legenda kelt szárnyra. Hirtelen halálát a Szentháromságot csúfoló metszeteivel magyarázták, ami miatt a felháborodott tömeg a nyílt utcán megölte, vagy más állítás szerint ugyanezért kivégezték volna. CZAKÓ Elemér: *A könyvnyomtatás és díszítés iparművészete*, Magyar Könyvszemle 1901, 233.; ÖTVÖS János: *Hoffhalter Rafael debreceni nyomdász*, In *A Debreceni Déri Múzeum évkönyve*, Debrecen, 1962, 42.; Ötvös LAMPE, Fr. A. (DEBRECZENI EMBER Pál): *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania*, Utrecht, 1728. 686. művére hivatkozik, amelyet idéz: „Debreczeni Ember Pál híres művében a könyv botrányoztató képeit, a nyomdászt névszerint nem említi meg, de megjegyzi, hogy a harag miatt hirtelenül megölték.” ÖTVÖS i. m., 44., 36. jegyzet. Az unitárius egyháztörténet-írói ugyanerre a forrásra hivatkozva Raphael Hoffhalter halálának más magyarázatát adják: „A reformátusok Lampe III. könyv 2. szakasz 686.

őszéig mégis működött. Férje halálát követően egy alkalommal az özvegy,⁴ majd a gyulafehérvári iskola tanára, Gregorius Wagner⁵ neve alatt jelent meg egy-egy kiadvány. További tizennégy nyomtatványt adtak ki a nyomdász nevének föltüntetése nélkül.⁶ Annak ellenére, hogy a fejedelmi nyomda továbbra is folytatta a szentháromságtant tagadó művek kiadását, mégis az unitárius vezetésben Hoffhalter temetésekor már fölmerülhetett a nyomtatás mesterségében járatos szakember pótlásának halaszthatatlan igénye. Az antitrinitáriusok szellemi központjának számító Kolozsvár magyar püspöke, János Zsigmond udvari papja, Dávid Ferenc és követői joggal gondolhattak a nyomtatást magas szakmai fokon végző tipográfusra, a városi officina tulajdonosára, Heltai Gáspárra. Ám Heltai a második, 1568 márciusi gyulafehérvári hitvitát megelőzően még ragaszkodott református

lapon súlyos ítéletet mondanak haláláról. Borzalmas és galád képeket tettek közzé, melyekkel a keresztény vallást nevetséges utálat tárgyává igyekeztek tenni. Csak-hogy itt is megmutatkozott Isten igazi ítélete, mert azt a sehonnai, fanatikus nyomdamester, ki magát idegen hitványság szolgálatára adta, hirtelen halállal múlt ki, váratlanul összeesett és egyszerre vége lett a nyomorultnak.” Megjegyzik továbbá, hogy a hivatkozott mű, *De falsa et vera unius Dei Patris, Filii et Spiritus Sancti cognitione libri duo ...*” (RMNy 254) Hoffhalter halála után jelent meg. KÉNOSI-ÚZONI: i. m., 596. Meg kell jegyeznünk, hogy elképzelhető a kifogásolt, Szentháromságot csúfoló képeknek önálló kiadása a még Hoffhalter életében napvilágot látott, a fent idézett kötet megjelenése előtt. Raphael Hoffhalter halálának pontos körülményeit vizsgálja tanulmányában Pavercsik Ilona, vö. PÁVERCSIK Ilona: *Geheimnisvolle und unheimliche Todesfälle im ungarischen Buchgewebe*, In *Zur Erforschung der Schloss-, Bürger- und Kirchenbibliotheken*. „*Vita morsque et librorum historia*”, Éeské Budijovice, Editio Universitatis Bohemiae Meridionalis, 2006, 422–427.

⁴ RMNy 247.

⁵ RMNy 269.

⁶ Egy évig Faustinus Zenonus Venetus olasz nyomdász dolgozott a Hoffhalter-féle tipográfiában. PIRNÁT Antal: *The Printer of the Work*, In *De falsa et vera unius dei... cognitione...1568*, introd. Antal PIRNÁT, ed. Robert DÁN, Budapest, 1988, IX–XIV.; BALÁZS Mihály–KÁLDOS János: *Karádi Pál nyomdájá*, In *Fata libelli. A nyolcvanéves Borsa Gedeon köszöntésére írták barátai és tanítványai*, szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit., Budapest, 2003, 215.

fölfogásához.⁷ Amicinus Titusszal és több száz lelkészársával együtt a Dávid Ferenc által képviselt hitelvek ellen fordultak.⁸ 1567 tavaszától, a megelőző évben kezdődő vallási viták, szószéki csatározások miatt a száz papok önkéntesen visszavonultak.⁹ 1568-ban a városi tanács élére magyar bíró került és a magisztrátusban is az unitárius érzelmű magyarok kerültek többségbe.¹⁰ A megváltozott összetételű városi tanács többszöri felszólítása ellenére Heltai és száz paptársai nem prédikáltak. A visszavonult száz papok helyét unitárius magyar lelkészekkel töltötték be, s a százok papok nélkül maradtak. A vallási és etnikai forrongásoknak véget vetett az úgynevezett templom-perben 1568. június 13-án hozott ítélet. A két nemzet

7 1566-tól Kolozsváron ellentét támadt az unitáriusok és a reformátusok között, amely nemzetiségi feszültséggel is párosult. Heltai és száz lelkészársai megtagadták a templomi prédikációkban való részvételt. Magukra nézve nem ismerték el az ugyancsak száz származású unitárius Dávid Ferenc püspök fönnhatóságát. A kolozsvári városi tanács többszöri felszólítására sem voltak hajlandók prédikálni. Az unitárius magyar és a református száz papok között kitört viszály 1568. év tavaszán a királyi törvényszék elé került. A június 13-án János Zsigmond jelenlétében kihirdetett ítélet a magyarok és a százok között egyformán osztotta meg a főtemplomot, az iskolát, a plébánosi hivatalt és a jövedelmeket. A Szent Mihály-plébániatemplom plébánosi tisztét fölváltva látták el a magyarok és a százok. S amelyik nemzet képviselője töltötte be a városi bíró tisztét, az alatt az időszak alatt kizárólag annak a nemzetnek a tagjai használták a plébániatemplomot. A rendelet ugyanakkor nem engedélyezte a református vallású százoknak külön egyház alakítását. Pokoly József és Lakos Béla szerint az 1568-as megállapodás szoros összefüggésben volt Heltai Gáspárnak az antitrinitáriusokhoz történő átpártolásával. LAKOS Béla: *Heltai Gáspár reformátor és kora*, Budapest, 1913, 42–43, 47; POKOLY: *i. m.*, 217–218. Ellentétes véleményen van Borbély István, szerinte Heltait az 1568. márciusi második gyulafehérvári hitvitán „Dávid ellenállhatatlan logikája annyira elragadta, hogy soha többé nem hitt a Szentháromságban.” Heltai és több száz pap unitáriussá lett, míg a református vallásukhoz ragaszkodó társaik Magyarországra távoztak. BORBÉLY István: *Heltai Gáspár*, Budapest, 1907, 65–66.

8 „A Dávid-ellenes papok a százok papjai voltak, élükön a tisztes öreg Heltai Gáspárral, kik megmaradtak trinitáriusoknak és nem voltak hajlandók az 1566. évi vásárhelyi artikulusokon túl menni, sőt még ezeket is sokalták.” POKOLY: *i. m.*, 216.; NAGY KÁLÓZI Balázs: *Károlyi Péter*, In. *Studia et Acta Ecclesietica*, II., Budapest, 1966, 480.; LAKOS: *i. m.*, 42–43.

9 POKOLY: *i. m.*, 216.

10 Uo.

ugyan megegyezett a templomhasználat rendjében, de a református szá-
szok számára önálló gyülekezet megtartását nem engedélyezték. A temp-
lom-perben hozott ítélet után, 1568. június 17-én a kolozsvári közgyűlés
harmadszor szólította föl prédikálásra Heltait.¹¹ Az 1568. december 11-i
keltezésű kolozsvári közgyűlési iratok már az unitáriusok győzelmét
mutatják.¹² A Kolozsváron lezajlott folyamatok hatásaként az 1568/69-es
évek fordulója körül a város vezetése és lakosságának többsége unitárius-
sá lett. Az események hatására Heltai korábbi református álláspontját
föladva csatlakozott az Egyistenhívők táborához,¹³ amely az erdélyi
antitrinitárius könyvkiadás szempontjából nagy jelentőségű volt. Balázs
Mihály szerint Kolozsváron az unitárius befolyás 1568-ban még nem volt
meghatározó, ugyanis Heltai 1569 második feléig Meliuséknak dolgozott.¹⁴
Ennek a feltevésnek ellentmond, Meliusnak a saját műve külföldi megje-
lentetése érdekében 1569. április 27-én Bullingerhez írt levele: „mivel a mi
környékünkön hiányoznak a tanult és megbízható nyomdászok”.¹⁵ A zü-
richi reformátusok vezetőjének segítségét kérő levélből véleményünk sze-
rint nemcsak az állapítható meg, hogy ebben az időszakban Debrecenben
nem működött a nyomda, hanem az is kiderül, hogy a debreceni reformá-
tusok ekkor már nem tartottak kapcsolatot a számukra megbízhatatlanná
vált kolozsvári tipográfussal. Források hiányában Heltai átállásának pon-
tos időpontja jelenleg nem állapítható meg. Biztosan tudjuk viszont, hogy

¹¹ 1568. június 17-én a kolozsvári közgyűlés harmadszor is fölszólította Heltait, „hogy
a senatorok szóljanak Gáspár úrral, hogy prédikáljon, ne szűnjék meg
hivatalától...” JAKAB Elek: *Kolozsvár története*, II., Budapest, 1888, 175.;
ZOVÁNYI Jenő: *A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig*, Budapest,
1977, 17.; LAKOS i. m., 41.

¹² JAKAB: i. m., 176.

¹³ BALÁZS Mihály: *Felekezeti és fikció*. Budapest, 2006, 90. Heltai, „a nagy kolozs-
vári író és nyomdász akkor csatlakozott az unitáriusokhoz, amikor ennek az áramlatnak
dogmatikájából kikoptak azok az elemek, amelyek akadályai lehettek a hivatal szerinti
szorgoskodásnak, amikor a város vezetőinek és lakosságának többsége is azzá válván e két
közösség szolgálata a legtermészetesebb módon kapcsolódott össze.”

¹⁴ BALÁZS Mihály: *Az erdélyi antitrinitarizmus az 1560-as évek végén*. Budapest, 1988,
211.

¹⁵ CSÜRÖS Ferenc: *A debreceni városi nyomda története*. Debrecen, 1911. 49.

az 1569-es esztendő végétől föllángoló sajtópolémiai idején a gyulafehérvári helyett a kolozsvári nyomda¹⁶ vált a Szentháromság-tant cáfoló nézetek megjelentetőjévé.

Dávid Ferenc és követői szolgálatában, 1569-ben még egy nyomda tevékenykedett. Karádi Pál szerényebb felszereléssel rendelkező abrudbányai officinája, amely ugyancsak antitrinitárius műveket jelentetett meg.¹⁷

Debrecenben Török Mihály 1568-as halálával megüresedett, Melius által felügyelt nyomda üzemeltetéséhez a reformátusoknak úgyszintén nagy szüksége volt szakképzett nyomdászra.¹⁸ E képzett tipográfus az 1569-es év második negyedében, április vége és június közepe között jelentkező Komlós András¹⁹ volt.

A nyomdászattörténeti szakirodalom számára hosszú ideje megoldatlan probléma volt az 1570-es esztendőben, csupán egy mű emlékét megőrző váradi tipográfia működtetőjének személye. Varga Bernadett tanulmányában cáfolja Sásvári Gergely²⁰ művének, s így egyúttal magának a művet megjelentető váradi nyomdának létezését is.²¹ Ezek alapján megállapítható, hogy a sajtóvita időszakában a reformátusoknak egyedül csak a debreceni tipográfia állt rendelkezésükre.

¹⁶ A Heltai-féle kolozsvári nyomda adta ki 1569-ben DÁVID Ferenc–BLANDRATA, Giorgio: *Refutatio scripti...* (RMNy 272) című unitárius vitairatát, melyben Georg Mayer wittenbergi evangélikus tanár támadására válaszoltak.

¹⁷ Az 1570. év kora tavaszától Erdélyen kívüli területeken meginduló antitrinitárius misszió szolgálatában Karádi nyomdája Simándon is működhetett. BALÁZS–KÁLDOS: *i. m.*, 215–217.

¹⁸ 1568-ból nem ismerünk Debrecenben nyomtatott kiadványt. Az 1568-as gyulafehérvári hitvita református felfogású jegyzőkönyvét Meliusék Kolozsváron, a Heltai-féle nyomdában jelentették meg (RMNY 256).

¹⁹ BORSA Gedeon: *16. századi magyar nyomtatványok Stuttgartban*, Magyar Könyvszemle 1976, 46.

²⁰ RMNy 293.

²¹ VARGA Bernadett: *Sásvári Gergely 1570-es, ismeretlen munkájáról. Hiteles-e Az szent ...vallásnak védelmezése című mű leírása?* Magyar Könyvszemle, 2007, 96-104.

Az Egyistenhívők és a szentháromságtant védelmezők két tábora immár rendelkezett azzal a sokszorosító technikával, amelynek segítségével szélesebb körben kifejtette nézeteit, cáfolhatta az ellenfél támadásait és saját híveihez, illetve a még ingadozókhoz eljuttathatta polemizáló sajtótermékeit. A református debreceni nyomda, valamint az unitárius kolozsvári officina sorra jelentette meg saját szerzőinek polemizáló munkáit. A két vallási felekezet között kitört a 16. század nagy sajtóvitája. E hitvitasorozat egyik, a szakirodalom által sokat idézett műve a sárospataki Református Kollégium Könyvtárában egy példányban fennmaradt mű, Károlyi Péter *Az eg igaz Istenreol es az Iesvs Christusnak eoreok istensegereol es fivsagarol...* című, az 1570-es év harmadik negyedében, Komlós András debreceni nyomdájában megjelent nyomtatvány volt.

Károlyi Péternek az unitáriusok Jézus Krisztus istenfiuságát tagadó nézetét református álláspontból vitató hat prédikációját tartalmazó kötete a hazai kutatás számára 1945-öt követően csak a debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárában őrzött 19. századi kéziratos másolat²² alapján volt tanulmányozható. Károlyi e művének az ötödik és a hatodik prédikáció egy-egy részletét tartalmazó két füzete ugyan az 1990-es évek második felében Csíkszeredán megbontott kötetétáblából előkerült,²³ ám a teljes nyomtatvány felépítésének és tartalmának szakszerű vizsgálata hozzáférhető példány hiányában mindeddig elmaradt. A sárospataki Református Kollégium könyvgyűjteményében megőrzött mű több más értékes kötettel együtt kulturális értékeink második világháborús veszteségeként a Szovjetunióba került. Az elszállított kötetek bibliográfiai leírását tartalmazó katalógusban²⁴ a Károlyi mű nem szerepelt. Ezért is nagy öröm, hogy a 2006-ban visszaszármaztatott sárospataki kötetek között

²² Károlyi Péter művének csupán a főrészéről készült kéziratos másolat, amely R 534 jelzet alatt található a debreceni Református Kollégium gyűjteményében.

²³ Az ötödik prédikáció második és a hatodik prédikáció első részét áztatták ki Csíkszeredán kötetétáblából [Aa–Bb füzetek]. BÁNFI Szilvia: *A csíksomlyói ferences gyűjteményben lappangó ismeretlen, 16. századi debreceni nyomtatvány-töredék*, Magyar Könyvszemle 2000, 420–421.

²⁴ *Displaced books from Sárospatak Calvinist College Library (Hungary) in the collections of Nizny Novgorod Regional Research Library. Catalogue*, comp. by E. Zhuravleva, N. Zubkov, E. Korkmazova, Moscow, 1997, 290, 6.

fölfedezhettük Várad református lelkészének a szentháromságtan védelmében megjelentetett prédikációit tartalmazó nyomtatványát.²⁵ Mivel a kutatók Károlyi írásának csak a főrészt megőrző debreceni kéziratos változatát használhatták és a 19/20. század fordulóján keletkezett szakirodalmi föltárások sem voltak mindig pontosak, ezért tanulmányunk végén közöljük az elő- és utószó ismeretlen, fontos újdonságokat tartalmazó szövegét.

Károlyi Péter „váradi prédikátor” a címlevél után kezdődő előszóban „Az Nagsagos Vmak Bathori Miklosnak,²⁶ Szakmar es Szabolcz Varmegienek ispannianak, es az Maximilian czaszarnak hivv tanaczának ... aianlia” művét. Az előszóban a szerző a Szentháromság-tagadókkal folytatott heves küzdelem jegyében, immár az egyre nehezebb helyzetbe kerülő reformátusok

²⁵ A Nyizsnyij-Novgorodban, Ö 16 731.1 jelzet alatt őrzött kötet korabeli kötése egykoron négy művet fogott egybe.

RMNy 454 FÉLEGYHÁZI Tamás: *Az kereztieni igaz hitnek rezeiről valo tanitas ... Debrecen, 1580, Hoffhalter Rudolf.* Ez a mű hiányzik az erősen sérült kötetből.

RMNy 277 KÁROLYI Péter: *Az eg igaz Istenreol, es az Iesvs Christvsnak eoreok istensegereol es fivsagarol Debrecen, 1570, Komlós András.*

RMNy 358 KÁROLYI Péter: *Az halalrol, fel tamadasarol, es az örök eletrol haznos es szükseges köníveczke ... Debrecen, 1575, Komlós András.*

RMNy 1107 [1] Keresztyni enekék... – [2] (ÚJFALVI Imre: *In exequiis defunctorum. Halot temetésekorra valo enekék.* ...) Debrecen, 1616, Rheda Pál. Vv 2 levele.

A kötet Kustos Mihály szívességéből 1794. [április?] 28-án került a „Ref. Anyaoskola könyvei” gyűjteményébe. A kötetben szereplő művek felsorolását és a tulajdonosváltást Szonbadi S[...] jegyezte le.

²⁶ Báthory Miklós, ecsedi (1520 k.–1584) 1568–1584 között országbíró. Kezdetben János Zsigmond híve, majd 1561-ben Ferdinándhoz pártolt. 1563-ban részt vett Miksa magyar királlyá koronázásán. 1563-ban Szabolcs és Szatmár, 1567-ben Somogy vármegye főispánja lett. 1564-ben János Zsigmond megostromolta Báthoryt ecsedi várában. Az ostrom megegyezésüket követően abbamaradt. 1568-ban Miksa országbírónak nevezte ki Báthory Miklóst. 1570-ben a Dobó–Balassa-összeesküvésben gyanúba keveredett, de tisztázta magát. Ugyanebben az esztendőben leverte a Karácsony György vezette népi-vallásos mozgalmat.

álláspontját védelmezve, ismeretlenül fordult első ízben március 1-jét követően²⁷ támogatásért és oltalomért Felső-Magyarország egyik befolyásos főúrához, Báthory Miklós országbíróhoz. Ahhoz a főúrhoz, akit nagy örömmel a velük azonos nézetet vallónak tudtak:

„*nag sokan cziudalkoznak ezen, honnan inditattam en erre, hog en esmeretlen leuen ez kis kõnueczket az Nagsagod neue es oltalma alat akartam ki boczatania.*”

„*Hallottak mindniaian es naponkent halliuk nag lelki örömmel, hog minekutanna Nagsagodat az Vr Isten az ő esmeretire hozta, es az sötetsegből ki hozta kegielmesen, az Vrnak igeienek szeretőie es oltalmazoi, es az Isten szolgainak taplaloia volt.... Nagsagod ez mostan tamadot döggletes tudomant felette igen gyulöli, es az igaz Istennek esmeretiben mind vegig meg akar maradni: es az Samson rokait²⁸ olta[l]mazni semmikeppen nem akaria.*”²⁹

Az 1569. október 20–25. között tartott váradí hitvitában János Zsigmond támogatását végérvényesen elvesztett reformátusoknak biztatására, erősítésére állította Károlyi befolyásos példaképül Ecsed református urát:

„*Söt mind az igaz tudoman(n)ak örizeseben, mind az kereztieni életben Nagsagodat immar az Isten az mi orszagonkban valo Vraknak vgy mint peldaul es tyköröl atta.,*”³⁰

²⁷ Melius *Az egez Szent Irásból valo igaz tudomany* (RMNy 279) című művét (ajánlása 1570. március 1.) ugyan Enyingi Török Ferenchez címezte, de Magócsy Gáspár mellett Báthory Miklóst is az igaz ügy támogatására kérte föl. Vagyis ekkor Melius és társai már tudtak Báthory szilárd református álláspontjáról. Károlyi nagy valószínűség szerint ezen ismeret birtokában, március 1-jét követően címezhetette ajánlását és kérhette „*esméretlen lévén*” ez kis könyvecske kiadásának támogatását Báthory Miklóstól.

²⁸ A „*Sámson rókái*” titulust korábban Melius alkalmazta az antitrinitáriusokra versbe szedett vitairatában. Magócsy Gáspárhoz és feleségéhez, Massai Eulaliához szóló, 1570. április 7-én kelt ajánlásban olvasható: „*Tynagsagtokotis kérem, valahol vattok a Samson Rokait kergessetek a megert Buzat ne haggiatok felgyuitani.*”

RMNy 280 A_{4a}

²⁹ RMNy 277 A_{3a}–A_{3b}.

³⁰ RMNy 277 A_{3b}

Ez az egyik indok, amiért a váradi prédikátor Báthory Miklósnak ajánlotta művét. A másik okként a főúr református nézete szilárd megtartásának célját hozta föl:

„halakat adonk az Vrnak, hogy Nagsagodat az világossagra es az ő igaz esmeretire hozta, es kerüik naponkent ő Felseget, hogy te Nagsagodat mind vegig az igaz tudomanban meg tarczia. Ennek hog valami bizonsagat es iegiet mutatnam enis az töb keresztienek közöt, ez kis könyueczket az Nagsagod neue alat akaram ki boczatania.”³¹

Báthory Miklós támogatta a reformátusok könyvkiadását. Ma három nyomtatványt ismerünk, amelyet neki és feleségének, Losonczy Fruzsínának ajánlottak szerzői.³² Valószínűleg az eddig ismerteken felül is jelent meg más, Báthory által anyagilag támogatott, neki ajánlott mű a debreceni nyomdában. Az előszó végén erre utalhat Károlyi Péter, amikor jövőbeli tervéről szólva, készülő művét ajánlotta a reformátusokat pártoló főúrnak:

„Ha Nagsagod ezt io neuen veszi, ez vtan ha ISTen eltet böuebben ezen dologrol akarok imom: noha Nag(sagod) az ő iambor es tudos Prædicatoratol az Kallai Mihaltol giakorta hal erről.”³³

Kanyaró Ferenc erre a Sárospatakon fennmaradt, most újból előkerült prédikációs kötetre hivatkozva³⁴ feltételezett több olyan egykor kiadott, ám napjainkban már nem ismert Károlyi-művet, amelyet szerzője a váradi hitvitát követően az 1570-es esztendőben írhatott és jelentethetett meg. Ismeretes, hogy úgyszintén ebben az évben, augusztus 6-án Váradon kelt Károlyinak az a latin nyelvű, ugyancsak a „franciscoblandrataistákkal” a szentháromságtan kérdéséről vitatkozó írásának előszava, amely 1571-ben Wittenbergben jelent meg.³⁵ A most ismertté vált előszóban említett „ezen dologrol akarok imom” kitétel vonatkozhat Károlyinak említett latin nyelvű írására is. De nem zárható ki, hogy „az igaz Isten felöl valo tudomant” hirdető és saját „Aniaszenteghaznak epöletit”³⁶ oltalmazó, a református

³¹ A_{3b}–A_{4a}

³² RMNy 277 302, 359.

³³ RMNy 277 A_{4a}

³⁴ KANYARÓ Ferenc: *Protestáns vitairatok Melius idejéből*, Magyar Könyvszemle 1896, 335.

³⁵ RMK III 612

³⁶ RMNy 277 A_{2a}

álláspont indokait újabb érvekkel bizonyító más írása is megjelenhetett. Azonban mai tudásunk szerint Báthory Miklósnak ajánlott, általa támogatott, az unitárius nézetek cáfolatául írt és később kinyomtatott újabb Károlyi mű példánya nem ismeretes. A szakirodalom,³⁷ valamint a nemrégiben fölbukkant debreceni nyomtatvány-töredékek³⁸ igazolják, hogy ebben az időszakban a debreceni sajtó megfeszített erővel dolgozott, és sorra adta ki a szentháromságtant tagadó nézetek cáfolatát. Ha valóban elkészült és nyomtatásban napvilágot látott Károlynak föltételezett újabb műve, akkor annak megjelentetésére az 1570-es év második fele és Báthory István 1571. szeptember 17-i cenzúra-rendelete közötti időszakban kerülhetett sor.

Az ajánlás tartalmának mostani ismeretében érthető, hogy Melius miért éppen „*elsősorban Báthory Miklóst kívánta meggyőzni a maga és hittársai igazáról, a Szentháromság-tagadók eretnokségéről,*”³⁹ s hívatta össze lelkésztestáraival – többek között Károlyi Péterrel és Kállai Mihállyal – 1571. november 5-re Nyírbátorba⁴⁰ az unitárius nézeteket valló debreceni lelkésztestára, Somogyi Máté elítélésére tartandó zsinatot. Továbbá az is érthetővé válik, hogy az erdélyi ellentábornak a Tisza-vidék antitrinitárius térítését akadályozandó 1570 nyarán folytatott ellenzsinata egyik állomása miért éppen Báthory Miklós birtokán, Csengeren volt.

Az előszóban Károlyi Péter újból a krisztológiai kérdéseket jelölte meg a viták fő pontjaként, valamint az ország romlásának mostani állapotáért ismételten a törökök pártolásával vádolt unitáriusokat kárhóztatja:

„Az töb romlas közöt, mellyel az Isten az mi szegeny meg niomorodot Orszagonkat az bünert meg ostorosza, ez vtolso vdökbe az mi haladatlansagonkert az pokolbeli ördögnek erreis hatalmat adot, hog az ő edeni altal hamis es dögleletes tudomant tamaztana, melliel az emberek az igaz istentől el szakasztana. Annakokaier az Satan fel inditot keuely es fel fuualkodot embereket, kiket az nagy tisztesseg keuanas erre vit, hogy az igaz Istennek esmeretit el

³⁷ JAKAB Elek: *Dávid Ferenc emléke*, Budapest, 1879, 168–169.; BALÁZS Mihály: *Teológia és irodalom*, Budapest, 1998, 36.

³⁸ BÁNFI: *i.m.*, 427.

³⁹ SZAKÁLY Ferenc: *Mezőváros és reformáció*, Budapest, 1995, 404–405.

⁴⁰ RMNy 302

temessek, es az Biblia helieben az Törökök Alkorianomiat hozzak be. ... az Alkorianomban valo Christust akariak az hiuekre kötni.”⁴¹

Dávid Ferenc Az egy Attya Istennec, es az ő aldotsz szent fiának, az Jesvs Christvsnac Istenségekről igaz vallastéttel⁴² című művében (ajánlásának kelte 1571. április 22.) reagált a Károlyi által az előszóban megfogalmazott vádakra. A kötet végén külön 15 pontban⁴³ sorolta föl cáfolatait. A 12. pontban önérzetesen utasította vissza, hogy valaha a Koránból vett idézetekkel akarta volna igazát bizonyítani.⁴⁴

Várad az 1569. október 20–25-i disputációt követően is megőrizte helyét hívóinek számbeli fölényét, bár a város egyharmada Basilius István hitértítését követően unitáriussá lett.⁴⁵ A reformátusoknak, s így Károlyinak is fontos volt, hogy az unitáriusok előretörését a Partiumban, leginkább Váradon is meggátolja. Ezért utólag, szokatlan módon külön **utószót** illesztett terjedelmes vitairatához. Ebben személyes hangon szólt saját, fogyatkozó református gyülekezetéhez. Utószavának is része lehetett a kálvini irányultságú váradi református gyülekezet megmaradásában:

„Minden keresztien olvasoknak, kivalt keppen az varadi iambor es istenfeleo keresztieneknek, kik az igaz Istennek esmeretiben alhatatoson meg marattanak.”⁴⁶ Megállapítja, „az igaz tanitokban mind az ő magok vigasztalasaier, mind az ő tisztteker, melliet az Istennek Fia reaiok bizot, az io Lelkiesmeretnek szükseg lenni, es minden szinmutatasnak tauol kel lenni.”⁴⁷

⁴¹ RMNy 277 A₂b–A₃a

⁴² RMNy 304(2)

⁴³ RMNy 304(2) Nn₁b „Miért hogy Caroli Péter az ő könyvét megtöltötte Calumniackal, és hitvány hívságos marásokkal, azokra röviden megfelelek.”

⁴⁴ RMNy 304(2) Hhh₂a „Mert az én Istenem énnekem bizonságom, hogy sem Alkorianumat, sem pedig a Thalmudot nem olvastam, sem kedig abból soha vallásomat bizonyítani nem akartam.”

⁴⁵ Kanyaró szerint Basilius István Váradon „új ekléziát alapít magának, 3000 lelket térítvén meg prédikálásával.” (KANYARÓ: i. m., 1896, 327.), ezzel szemben Balázs Mihály Esze Tamással (ESZE Tamás: A debreceni disputa, In. *Studia et Acta Ecclesiastica* II., Budapest, 1967, 454, 62. jegyzet) egyetértésben (BALÁZS: i. m., 1998, 34.) lényegesen kevesebbre, 300-ra teszi az unitárius hitre áttért váradiak számát.

⁴⁶ RMNy 277 Ee₁a

⁴⁷ Uo.

Károlyi Péter utószavának végén kitért a nyomtatásban elkövetett sajtóhibákra, mentegelve magát és a nyomtatókat az elkövetett vétségekért:

„kerem, hog meg bocziassanak, ha az niomtatásban valami vetek vagion, mert az Niomtatok Magiarol nem tudnak, es en magam az Correctioban ielen nem lehettem.”⁴⁸

Az idézet igen fontos információt tartalmaz arra vonatkozóan, hogy műve kinyomtatásakor a kötet szerzője nem volt jelen, így a sajtóhibák korrigálását nem végezhetette el. Károlyi távolléte összefüggésbe hozható az 1570-es év tavaszától a partiumi és hódoltsági mezővárosokban és falvakban kibontakozó unitárius térnyeréssel és az azt megakadályozni kívánó református ellenlépésekkel. A váradi hitvitát követően Dávid Ferenc, a fejedelem és udvara, valamint az őket elkísérő népes prédikátorsereg visszatért Erdélybe. Basilius István az 1569/70. év fordulóján ugyancsak elhagyta Váradot, Belényesre távozott, ahol vezetésével indult meg az antitrinitárius misszió az Erdélyen kívüli területeken. Ismeretes, hogy az unitáriusok a Körös-vidék papjait késő tavasztól saját téziseikkel kezdték bombázni⁴⁹ Basilius új állomáshelyén olyan zsinatot akart rendezni, amelynek segítségével a hódoltsági és a tiszántúli papok nagy része is a Szentháromság-tagadók táborát növelte volna. Ezért 1570. július 20-ra a belényesi vásárral egy időben hitvitára hívta a magyarországi reformátusokat. Fölszólította Meliust és társait, hogy a számukra mellékelte tézisek cáfolatát előszóban vagy írásban tegyék meg.⁵⁰ Meliusék taktikája ellenzsinat tartása volt olyan településeken (július 26-án Csengeren, augusztus 24-én Miskolcon), amelyeknek szilárd református gyülekezete volt és az erdélyi unitáriusok számára biztonságot nem nyújtó, a Habsburg fönnhatóságú országrészhez tartoztak. Belényesen a reformátusokat Károlyi Péter bihari esperes képviselte. Véleményünk szerint Károlyi az unitáriusokkal folytatott személyes disputálásai miatt nem lehetett a „*Correctioban ielen*,” amikor 1570 júliusában *Az eg igaz Istenreol, es az Iesvs Christvsnak eoreok istensegereol es fivsagarol* című művének nyomtatása a debreceni tipográfiában éppen zajlott. Úgy gondoljuk, a Belényesen

⁴⁸ RMNy 277 Ec₄b

⁴⁹ BALÁZS: i. m., 1998, 36.

⁵⁰ BALÁZS Mihály: *A választói komédia hátteréhez*, In: Klaniczay emlékkönyv, szerk. JANKOVICS József, Budapest, 1994, 199 (B dok.)

átélt személyes hatások készítették őt arra, hogy hazatérését követően – szokatlanul – a református hitben megmaradt híveihez címzett utószót is illesszen műve végére.

Utószava elején cáfolja a református hitben még megmaradt, de elbizonytalanodott hívei megtévesztésére az „Erdeli ellenkezeo tanitok” által róla híresztelt igaztalan állításokat, amelyek:⁵¹

„hirdetik en felölem, hog iol ertem az ö tudomanioknak igaz voltat, de lelkem esmereti ellen mondom hamissagnak ... minden keresztieneket, es kiualtképpen az Varadi Ecclesiát, melyben az Isten engemet eor alloua töt, intem, hog effele hazugsagoknak semmi helt ne aggianak,...”⁵²

Kolozsváron az unitáriusok a megelőző időszakban fokozatosan megerősödtek. Dávid Ferencsel fönnálló ellentéte miatt Károlyi Péter valamikor 1567 vége és 1568 eleje között elhagyta Kolozsvárt. Váradra távozott, ahol az iskola rektora, majd Czeplédi Györggyel együtt a református gyülekezet lelkipásztora lett. Név szerint sorolja föl szolgatársait, akikkel a váradi református gyülekezet védelmében együtt tevékenykedett, hirdetve a szentháromságtan általuk igaznak vélt fölfogását:

„Eszt Prædicallottam az Varadi Ecclesiában minden szín mutatasnelkül az en szolgálta tarsaimmal, először az en tisztelendő Vrammal es attiamfiaual Cegledi Giörggiel, ki mostan az Tarczali Ecalesianak hyuseges Pastora, az vtan Vetesi Ianos Vrammal, ezt akarom ez vtannis mig elek Prædicallanom.”⁵³

⁵¹ Dávid Ferenc: Az Szent Írásnac fundamentomabol vött magyarázat az Iesus Christusról es az ő igaz istensegeről (RMNy 253) című, 1568-ban kiadott művére utal Károlyi Péter. Dávid ugyanis megvádolta őt, hogy másképpen nyilatkozik a Logosról, mint kolozsvári rektor korábban. Károlyi Péter írásban vitatkozott Dávid Ferencsel a Logosz kérdéséről az 1567-es esztendőben, majd a következő évben készült munkájában (amelyek sajnos nem maradtak fönn, s csak Dávid Ferenc válaszából ismerjük a Logoszról kifejtett nézeteit) nem azonos magyarázatot adott. Dávid ezért írta: „Caroli Peter Váradi Predikátor az ő lelki ismértei ellen az igazságot mostan megtagadván nem tudom mire tekintve... nyilván való Apostatává lett.” Károlyi Péter ellentéte Dávid Ferencsel kolozsvári rektorsága idejére nyúlik vissza. A Szentháromságtan tagadó erdélyi püspök kifogásolta a kolozsvári rektornak tanítványai körében az egy igaz Istenről (akit egy lényegben és három személyben kell imádni) hirdetett református nézeteit. NAGY KÁLÓZI: i.m., 485–486.

⁵² RMNy 277 Ee₁b

⁵³ RMNY 277 Ee₂a Vetési János wittenbergi magyar diák 1569. március 9-ét követően lett a váradi iskola rektora. Az ő elnöksége alatt a Wittenbergben tanuló diáktársainak trinitárius esküt kellett tenni. 1570-ben váradi lelkész.

Majd ismételten hét pontba szedve, röviden, ironikus modorban összefoglalja az antitrinitáriusok Krisztusról szóló tanításait, s ezek cáfolatát.⁵⁴ Ezt követően súlyos váddal illeti Basilius Istvánt és kárhoztatja az unitárius tanoknak a mindennapi életre gyakorolt hatását:

„Latom eletekben valo gyümölczöketis mellic az ő tudomaniokhoz hasonlatosok, Futnak nagy erőssen sok Ecclesiaba hiuatalnelkül, es sok iambor tanitokat heliekbeol ki üzuen, mint Basilius Istvan Beleniesből Basilius Nagfaluit, az mi attiankfiat, mind addig forgodek, hogy ki excutiala hideg telbe haza nepeuel: Makorol azonkeppe(n) Simandrol, Colosuarrol⁵⁵ es nag sok heliekrol..⁵⁶

⁵⁴ Ezek a cáfolatok rövid összefoglalásai lehettek Károlyi Belényesen előadott ellenvetéseinek. Vö. BALÁZS: i. m., 1994, 204. (H dok.) „Szidalmazta (mármost Károlyi) a Major könyve ellen kiadott feleletet, s azt állította, hogy munkátokban ti magatok éltek azzal a bizonyos kifejezéssel, mivel az Atyát „első Isten”-nek nevezitek.”

⁵⁵ Kolozsvár említése Károlyi Péter személyesen megélt élményére utal. Ugyanis Károlyi távozását követően Dávid Ferenc az iskola újrászervezésére Basilius Istvánt kérte föl. SIMÉN Domonkos: *Az unitáriusok kolozsvári főiskolájának könyvtára*, Keresztény Magvető 1877, 193.

⁵⁶ Kanyaró pontatlanul és összekeverve idézte a Károlyi Pétertől vett idézetet a Dávid Ferenc által arra adott válasz mondataival. A szakirodalomban, mivel Károlyi műve nem volt hozzáférhető és kutatható, Kanyaró művét (KANYARÓ Ferenc: *Unitáriusok Magyarországon*, Kolozsvár, 1891, 82–83. 3. jegyzet) vették figyelembe és idézték: „Kénosi szerint Dávid Ferencz »Az egy Atya Istennek és az ő áldott Szent Fiának, az Jézus Krisztusnak Istenségéről igaz Vallástétel« cz. munkájában Károlynak 1570-ben kiadott unitáriusellenes prédikációira válaszolva, így szól: »XIII Calumnia Azt írja, hogy sok jámborokat helyekből kiűztünk és azoknak helyeit occupáltuk. »Futnak – ugymond nagy erőssen sok ecclesiában hivatal (meghívás) nélkül: sok jámbor tanitokat helyekből kiűzvé, mint Basilius István Belényesből Basilius Nagfalvit, a mi Atyánkfiát, mindaddig forgolódék, hogy kiexcutiálá hideg télben, háza népével; Makóról azonképen, Simándrol, Temesvárról és nagy sok helyekről.« – Az jámborok, kiknek Isten a szemeket megnyitotta és a mű vallásunkon vadnak és tanitokat hittanak (!) refutálják ezen hazugságot Mű nekünk hatalmunk nintsen, hogy valakit helyéből kiűznénk, hanem az, a ki mondotta: Quia repulisti Scientiam et ego repellam Te, ne fungaris mihi Sacerdotio. « De typographiis Unitar. 196.» Ezért terjedhetett el Temesvár neve a felsorolt, reformátusokat előző helységnevek között Kolozsvár helyett. Meg kell ugyanakkor jegyezni, hogy Kénosi pontosan közölte Károlyi Péter idézett mondatait. KÉNOSI-ÚZONI: i. m., 685.; KÉNOSI TŐZSÉR János: *De typographiis et typographis unitariorum in Transylvania*, Szeged, 1991, 46.

Az Ecclesianak akarattia ellen erőuel magokat be furiak, ministeriomhoz valo hazakat occupálnak, kiben byzoniara az Apostoloknak regulaikat nem köuetik. Semmit sem Istennel, sem attiafiui szeretettel, sem keozönseges tisztesseggel nem gondolnak, cziaak az ő tudomaniokat mint eg Gritti⁵⁷ Safraniat emberekre keossek.⁵⁸ Miert nem köuetik az Gamaliel regulaiai, ⁵⁹ Ha Istentől vagon el

⁵⁷ Gritti, Ludovico (1480–1534) kereskedő, hadvezér, Magyarország kormányzója (1530–1534). A velencei dózse törvénytelen fia, Istanbulban kereskedőként óriási vagyont szerzett. A török államnak adott nagy összegű kölcsön révén elnyerte I. Szulejmán és Ibrahim nagyvezír bizalmát. Szapolyai János benne látta azt a hatékony személyt, aki a Portánál Magyarország érdekében sikeresen közvetíthet. 1529-ben kincstárnoknak, 1530-ban kormányzónak, 1532-ben főkapitánynak nevezte ki. A törökellenes erdélyi és magyarországi főurak lázadása véget vetett hatalmának és életének. 1534. szeptember 29-i kivégzésével soha nem látott hatalmas vagyon került János király budai udvarába.

⁵⁸ Gritti 1533 márciusában a budai Szent János kolostorba gyűlést hirdetett, ahol a török veszedelem elhárításában való személyes érdeméért a nemesség és a papság ingó vagyonának felét követelte. Ezt eredeti adópréssal egészítette ki. „Tömérdek sáfránya volt raktáron és ezt meg kellett vennie a megyéknek, községeknek és nemeseknek, akár használhatták, akár nem.” KRETSCHMAYR, Henrik: *Gritti Lajos 1480–y1534*, Budapest, 1901, 85.; „Gritti „törvényei”... búza és bor, vágómarha rekvirálása, só és réz konfiskálása, csereben romlott sáfránnyal való fizetés”, vö. KARDOS Tibor: *A Gritti-játék keletkezése*, Irodalomtörténeti Közlemények 1970, 555. Az 1532 augusztusi budai gyűlésen Gritti az ötven százalékos vagyonadó mellett a raktárán megmaradt mázsa sáfrányát két és fél forintjával megvetette a vármegyékkel, városokkal és a nemesekkel. Brassó a rákényszerített sáfrányszállítmány nagy részét a folyóba dobatta. SZAKÁLY Ferenc: *Vesztőhely az út porában*, Budapest, 1986, 98–99.

⁵⁹ Károlyi számonkérő utalása a Várad hitvita jegyzőkönyvére (RMNy 286), amelynek címlapján az Apostolok Cselekedeteiből vett idézet olvasható: „Meglássátoc, mint czelekötéc ez emberekkel: Én aszt mondom, Hadiatoc békét ő nekie, és ne banczatok őket. Ha emberektől vagon ez a tanacz és ügyeközet, Elbomol. Ha kedig Istentől vagon, Nem bonthattjátok el: Mert heiába tusakodtoc az Isten ellen.” Gamaliel zsidó főember, aki ezen idézettel kelt a szerveződő keresztény közösség védelmére. Dávid Ferenc másutt is példaképpül javasolta a fejedelemségnek (RMNy 233) a vallási tolerancia mellett érvelő korabeli európai munkákban olvasható, az ítélezést az Istenre hagyó Gamaliel példáját. BALÁZS: i. m., 1998, 18.; RMNy 172. *A Jesus Christusnac Wy Testamentoma magyar nyelwre fordítatot, a régi igaz és szent könyuekből*. Kolozsvár, 1561, Heltai nyomda. ApCsel. 5. g7b–g 8a

„Mostis mondom tii néktek, Hagyjatoc békét az embereknek, és bocsássátoc el. Mert ha emberektől vagon ez a tanács, avagy e cselekedet, elbomol. Ha kedig az Istentől vagon, el nem bonthatjátok, Ne netalántán az Isten ellen is találtatok töreködni.”

nem *bonthattiak* emberek, ha penigh ninczen, mint hog ninczen, el kel bomlania.”⁶⁰

Dávid Ferenc válaszában (*Az egy Attya Istenec, es az ő aldott szent fianac, az Iesvs Christvsnac istenségekről igaz vallástétel, a prophetác és apostolocnac irássinac igaz follyássa szerint irattatott David Ferentztől*⁶¹) tagadta, hogy ők ártatlan prédikátorokat űztek volna el házaikból,⁶² valamint nem furkálódtak a fejedelemtől a más nézetet valló reformátusok ellen. Tiltakozott, hogy ők „Gritti sáfrányai” módjára erőltették volna híveikre könyveiket.⁶³

Nagyfalvi Balázs⁶⁴ minden valószínűség szerint személyesen panaszkodhatta el a váradi prédikátornak, belényesi parókiájáról „hideg télben házanépével” történt kiűzetésének történetét. Nagyfalvi esetének említése alátámasztja érvünket, amely szerint Károlyi utószava a belényesi hitvitát követően íródott. Ugyancsak a Belényesen átélt élményeire vonatkozhat Károlyi Péternek a „mint egy Gritti sáfrányát emberekre kössék” kifejezése, amely minden bizonnyal a belényesi hitvitával egy időben tartott Illés-napi vásáron szerzett személyes tapasztalataira utal, amikor saját maga győződhetett meg az árus népek között terjesztett antitrinitárius eszmék és könyvek gyorsan növvő népszerűségéről.⁶⁵

Károlyi ez után a kolozsvári nyomdában Heltai Gáspár által kinyomtatott, Meliust támadó és csúfolódó, példányból ma már nem ismert mű emlékét örököltette meg:

⁶⁰ RMNy 277 Ee3b

⁶¹ RMNy 304(2)

⁶² RMNy 304(2) Hhh2b „Látod é Caroli kiexcuciallya ki a Ministereket helyekből. Az Isten önenmaga főképpen, mikor az Isten az együgyűeknek megadja érteni az igazságot.”

⁶³ RMNy 304(2) Hhh2b–Hhh3a „Ezt írta, Hogy mű irássunkat, mint Gritti saphranyát obrudalluc az embereknec. Bizony kéuánnok és akamoc, Hogy miképpen a tüi irástoc szabadon forog és jár mű kezettiinc, és szabad vássarokon socadalmokban adattic el, Hogy acképpen, á müénc is szabad volna. ... A Gritti saphrant én nem értem: De hallottam, Hogy az emberekre ki osztottac, és reaioc kültéc, Az vtán az árrát meg kértécés keuantác. Byzonyába szinte így vagyon á tüi irástoknac is dolga, mint a Gritti Saphramac..”

⁶⁴ Az elbocsátott Nagyfalvi [Nagyfalusi] Balázs személyesen részt vett a belényesi hitvitán és védelmezte a református álláspontot. ZOVÁNYI: i. m., 46.

⁶⁵ BALÁZS: i. m., 1998, 40.

„Mostan immar miért hogy írassal nem arthatnak ⁶⁶ tragarsagokatis gondolnak eg nehanian közzőlők, es az Logos neuuel irtanak leuelet az mi tisztelendeo Vronknak, es az Christusban szerelmes attiankfianak Melius Peternek, melyben neuezik Szentharomsag kepenek, Pápanak, Horridusnak, es ezt ki niomtatta Heltai Caspar, hogy az egy embernek neue alat minket mindniaian czüfollianak”⁶⁷

Kanyaró Ferenc föltételezte, hogy az 1569/70-es év fordulóján több olyan kis terjedelmű, szatirikus mű jelenhetett meg, amelynek még emléke sem maradt az utókorra.⁶⁸ Megállapítását János Zsigmond ismerte, a reformátusokat intő, 1570. februári cenzúra rendeletként értelmezett megrovása alapján Meliusra és társaira vonatkoztatta. Károlyi idézete viszont a szentháromságtan védelmezőinek vezetőjét gúnyoló kolozsvári aprónyomtatvány emlékét őrizte meg. Híradása alapján megalapozottan lehet föltételezni Basilius pamfletjének nyomtatásban való megjelenését, amelynek az RMNy számára javasolt leírása az alábbi lehet:

S RMNY 288a

<[BASILIUS István ?]:Logos... levél... Melius Péternek. Kolozsvár. 1570. Heltai Gáspár.>

XVI. századi adat alapján feltételezhető. – Unitárius gúnyirat.

Basilius István Károlyi Péterhez intézett, 1570. július 9-i írásában⁶⁹ hivatkozik a debreceni lelkészeket megfeddő „keményebb” levelére:

⁶⁶ Károlyi megjegyzése az 1570. január 1–6. között Medgyesen tartott országgyűlés határozatára vonatkozhat: „A mostan támadott eretnkségek és azok indítóí megbüntetése felől felséged kegyelmes válaszáat megiszolgáljuk felségednek, hogy felséged legelőször megtekintvén az Úristennek tisztességét és az felséged fejedelmi méltóságát efféle káromlásokat és eretnkségeket nem szenved országában, hanem végére menvén, mind authorit, mind hirdetőit megakarja büntetni, hogy az Úristennek ennél nagyobb haragja is reánk ne szálljon.” In: Erdélyi Országgyűlési emlékek, II., szerk. SZILÁGYI Sándor, Budapest, 1876, 368.

⁶⁷ RMNy 277 Ee₃b

⁶⁸ KANYARÓ Ferenc: *Melius ismeretlen és elveszett művei*, Magyar Könyvszemle 1906, 298.

⁶⁹ BALÁZS: i. m., 1994, 201–202. (F dok.)

„Az írántad és a tieid iránti sajnálattól indíttatván írtam tehát a debreceni lelkészeknek egy keményebb levelet, megfeddtem az ő nyakasságukat, amit vagy nekik kellett volna megbaboláznuk, vagy az én természetemnek elviselnie, ha nem gyötört volna az Úr háza iránti aggodalom. Ugyancsak elküldtem hozzájuk az antitézisek formájában íródott legigazabb téziseket, melyek az ellentézisekre válaszul íródtak, s amelyben meghívtam őket ide, Belényesre egy baráti és testvéri összejövetelre, avagy disputára. Most veled is ugyanezt akartam közölni, Gyere el ide a tieiddel a következő Illés-napi vásárra. ... Kelt Belényesen a pápista álháromság-napja utáni hetedik vasárnapon, ahogy mondani szokás, 1570-ben.” Feltevésünk szerint a debreceni lelkészeknek szóló kemény hangú levél azonos lehet az utószóban idézett a „Logos nevével irtanak levelet az mi tisztelendő Urunknak” Meliust támadó, Heltai által kiadott kolozsvári aprónyomtatvánnyal. Úgy gondoljuk, a felekezeti vitában aktív Basilius említett feddő írását nem magánlevélnek szánhatta. Célja nyilvánvalóan az „Úr háza iránti aggodalom” szándékával megfogalmazott teológiai tételeinek nagyobb nyilvánossághoz való eljuttatása volt, s ezért jelentethette meg azt a kolozsvári nyomdában. Nagy valószínűség szerint e kiadványnak is része lehetett abban, hogy Melius a belényesi hitvitától távol maradt. Ugyanakkor meg kell említenünk, hogy Basiliusnak az 1570-es évben több unitárius vitairata jelent meg, amelyeket azonban példányból sajnálatosan ma már nem ismerünk.⁷⁰ Közöttük van az a jelenleg csak hivatkozásból ismert, egykoron megjelent Basilius-mű is (RMNy 283), amelyet Kanyaró Ferenc⁷¹ éppen a most hazakerült Károlyi-műben olvasható idézet,⁷² valamint Kénosi Tőzsér János⁷³ 18. századi kéziratos munkájára hivatkozva valószínűsített. Felvetődhet, hogy esetleg a Károlyi által említett „Basilius Istuanis irt mostan ellenönk valami maculatoriomot...” kitétel a Logos...levélre vonatkozhatna. Véleményünk szerint azonban kizárhatjuk, hogy a Károlyi által az utószóban említett Logos...levél... Melius Péternek címzett gúnyirat a Kanyaró által korábban föltételezett, s az

⁷⁰ RMNy 282, RMNy 283

⁷¹ KANYARÓ: i. m., 1906, 308, 1. jegyzet.

⁷² RMNy 277 Z4b „Basilius Istuanis irt mostan ellenönk valami maculatoriomot, melyben czauargoknak hiteteoknak, es tetouazoknak neuex minket,... Olly alaulo dolgokkal rakua könyue...”

⁷³ KÉNOSI TŐZSÉR: i. m., 129.

RMNy által 283-as tétel alatt regisztrált Basilius-mű megegyezne. Ugyan-is Károlyi művében Basilius „könyve”-ről tesz említést, amely terjedelmesebb vitairatot valószínűsít. Míg az utószóban megemlített *Logos...levél* rövid, talán egy ívnyi terjedelmű nyomtatvány lehetett. Továbbá az a tény, hogy Károlyi a Meliust csúfoló írást csak az utószóban említi, azt föltételezi, hogy művének megírása után, annak nyomdai munkálatait követően (július körül) értesülhetett a Heltai által kinyomtatott gúnyiratról. Ami erősíti azon föltételezésünket, hogy a debreceni lelkészeket keményen feddő Basilius-féle levél nyomtatásban megjelenhetett. A Károlyi utószavából most megismert, egykoron napvilágot látott, napjainkban azonban példányból már nem ismert Heltai-féle kolozsvári nyomdatermék a januári medgyesi országgyűlési határozatot (1570. január 1–6.) követően, de Basilius István 1570. július 9-én kelt levele előtt hagyhatta el Heltai Gáspár nyomdáját.

Károlyi, akinek kolozsvári rektorsága idején a Heltai nyomda adta ki görög nyelvtanát⁷⁴ és latin verstanát,⁷⁵ igen neheztelt egykori kiadójára. Az unitáriusok oldalára átálló tipográfusnak 1570 első hónapjaiban megjelenő *Háló*⁷⁶ című kiadványa előszavában írottak szintén a szentháromságtan védőit ért rágalmak visszaverésére készítették Károlyit. Prédikációs kötete ötödik fejezetében döntően Heltai Gáspár vádjaira reagált. Heltai elleni támadásait az 1570. augusztus 6-án latin nyelven írt, majd 1571-ben Wittenbergben kiadott művében is megismételte.⁷⁷ Az akkor már bihari esperes haragját fokozhatta, hogy prédikációskötete megírásakor ismerte a váradi hitvita jegyzőkönyvének Kolozsváron kinyomtatott példányát is. Az utószóban hazugsággal vádolja Heltait, aki a váradi disputáción Melius szájába olyan, a Szentháromsággal kapcsolatos hamis állításokat adott, amelyet a szemtanú Károlyi szerint Debrecen püspöke nem mondott:

„*Aztis kente rea az Varadi disputationak ki nyomtatásban Heltai Caspar, hog az Szent haromsagot meg rugta es meg vetette, mely niluan valo hazugsag az*

⁷⁴ RMNy 235

⁷⁵ RMNy 236

⁷⁶ RMNy 288

⁷⁷ BALÁZS: i. m., 1998, 22.

*Ven feoheoz nem illenek, mert soha Petrus Melius az Varadi disputatioban azt nem monta, hog a Szent haromsagot meg vetette.*⁷⁸

Ismeretes, hogy a váradi hitvita jegyzőkönyvét a nyomtatás megkezdése előtt János Zsigmond, aki anyagilag hozzájárult a disputáció jegyzőkönyvének megjelentetéséhez, saját maga ellenőrizte. A kéziratot ki-nyomtatása előtt „önön kezével”⁷⁹ kiegészítette és megjegyzéseivel ellátta. Dávid Ferenc a jegyzőkönyv meghamisításának vádját a fejedelemre hivatkozva öntudatosan hárította el. A váradi hitvita nyomtatásban megjelent jegyzőkönyve az antitrinitáriusok irányában elfogult mű. Éppen ezért különösen érdekes Károlynak János Zsigmond szerepéről, a reformátusok számára a disputáción nyújtott védelméről megemlékező sorai:

*„Söt ha az mi kegielmes es természet szerent valo Feiedelmönk az ő dihössegeknek ellene nem allot volna, es mindenben az ő tanaczokat köuette volna, ez ideig heliönkbeolis mindniaian ki üztenek volna. De az Vr Isten az mi kegelmes Feiedelmönket eltesse, hog az Ariamusoknak es cziüfölo Istenteleneknek tanaczokat meg vonsza, es azt nem haggia veghez vinni.”*⁸⁰

Dávid Ferenc röviddel János Zsigmond halálát követően írt, a váradi prédikátorral vitázó, többször hivatkozott művében visszautasította Károlyi rágalmát, amely szerint ők a fejedelmet rá akarták volna bírni a reformátusok elleni kemény ítéletre. Mi több, azt állította, hogy a fejedelem haragját ők maguk csitították, és ők beszéltek le az uralkodót a Meliusékkal szembeni keményebb büntetésről.⁸¹

⁷⁸ RMNy 277 Ee_{4a}

⁷⁹ RMNy 304(2) Ccc_{2b} „De nyiluán vagyön a Disputacio kinyomtatuan, mely felöl nem mondhattatoc, hog hamissan meg nyomtattuc volna: Mert minec elötte a nyommashoz kezdettünc volna, a Felsőges Feiedelem a mü kegyelmes Wrunc meg akarta látni, és meg oluasta az ő fő népeiül egynyihanyal, és ön nen kezéuel notalta az exemplart, és hozzá töt, a mi öneki eszébe iutot.”

⁸⁰ RMNy 277 Ee_{4a}

⁸¹ RMNY 304(2) Hhh_{3b}–Hhh_{4a} „Evvelis vadol münket, Hogy gyackortta a mü boldog emlékezetü Feiedelmünknél és Királyunknál töreckettiünk volna, Hogy őket mind életekben, mind pedig tisztességekben el vesztenöc.[.] Nem hog mi a tüzet geriesztettüc volna: Söt inkább mikor öc az ő hertelenségeg, és hamis czelekedettek miat indittottac ő Felsegét, Mindenkoron inkább czendesítettüc, Es hog minden bünetec, a mely törüeny szerént büntöttésre méltó volt volna, el tauosztatnéc alazatosson könyörgöttünc.”

Összegzésül megállapíthatjuk, hogy Károlyi a váradi disputációban a református álláspont védelmében, előszóban kifejtett érveit és cáfolatait hívei számára írásba foglalta, amellyel 1570 második negyedében készülhetett el. Műve megírásakor már olvasta a hitvita jegyzőkönyvének és Heltai *Háló* című munkájának Kolozsváron nyomtatott példányait. Az *eg igaz Istenreol...* című írásművének nyomdai munkálatai július hónapban folyhattak Komlós András debreceni műhelyében. Ezalatt Károlyi a nyomtatás színhelyétől távol tartózkodott. Az elkövetett nyomdai hibák korrigálásában így nem működhetett közre, mivel személyesen részt vett július 20-án a belényesi, majd pár nappal később, 26-án a csengeri zsinaton. Hazaérkezését követően a helyszínen szerzett benyomásait a megjelentetés szándékával írásba foglalta, amelynek terjedelme egy füzet négy levelét kitöltötte. Az utólag kinyomtatott és a kötet végéhez csatolt, folyamatos ívjelzéssel ellátott Ee füzet a nyomtatás során elkövetett hibák felsorolása miatt eredetileg több mint négy levélből állt. Ám az egyetlen Sárospatakon megmaradt példány végéről éppen maga a hibafelsorolás (Ee_{4b}+?) hiányzik. Véleményünk szerint az elkészült teljes kiadvány legkorábban augusztusban hagyhatta el a debreceni officinát. A nyomtatvány tipográfiai jellemzőinek vizsgálata szintén megerősíti ezt a föltevésünket.⁸² A kiadványt Komlós András, bár rendelkezett saját nyomdai készlettel, mégis a Huszár Gál által egykoron Debrecenben hagyott, Raphael Hoffhalter által följújtott 118 mm-es antikva szövegtípussal nyomtatta. Elődeihez hasonlóan ő is hajtott végre olyan változtatásokat a betűsorozatban, amelyek csak reá jellemzők és datálhatók. Ilyen az eredeti, 118 mm-es szövegtípusból hiányzó nagy „Z” betűnek egy másik betűsorozatból származó, 4,2 x 3,5 mm-es betűvel történő pótlása. Eddigi tudásunk alapján az első kiadvány, amelyben Komlós a másik betűtípusból származó, 4,2 x 3,5 mm-es „Z” betűt használta, az augusztus hónapban nyomtatott *Csengeri Hitvallás*⁸³ volt, amelynek ajánlása 1570. augusztus 10-én kelt.

Az impresszum állítása szerint Károlyi Péter munkája „*Debrecenben nyomtatott Komlós András által*,” 1570-ben. A szakmájában járatos Komlós

⁸² BÁNFI: i. m., 419, 421.

⁸³ RMNy 278

által 1569-ben kiadott *Énekes könyv*⁸⁴ kapcsán Szilády Áron⁸⁵ már fölfigyelt a kötetben található sok sajtóhibára, s a helyenként előforduló megmagyarázhatatlan, értelemzavaró nyomtatásra. Nyilvánvalóan ilyen hibát csak olyan személy követhet el, aki nem magyar anyanyelvű. Ezt igazolja Károlyi most ismertté vált megjegyzése is a magyarul nem tudó nyomtatókról.⁸⁶ Komlós [Lupus, Lupinus] András életéről forrás hiányában keveset tudunk. Annak alapján, hogy Heltai Gáspár özvegyével üzleti kapcsolatban volt, feltételezték, hogy a nyomdászat mesterségét Kolozsváron sajátította el. Bár saját nyomdakészlettel rendelkezett, debreceni működése alatt mégis döntően a Huszár-féle hátrahagyott betűkészletet használta. Raphael Hoffhalter után ő a második nem magyar anyanyelvű nyomdásza Debrecen városának. Ennek ellenére 1569–1575 között kiadott, ma ismert 44 kiadványa zömmel magyar nyelvű volt. Nyomdászként jelentősen hozzájárult a 16. századi magyar irodalom népszerűsítéséhez, bibliai tárgyú műveknek, széphistóriáknak és krónikás énekeknek az utókor számára való megőrzéséhez.

Az ajánlásnak és az utószónak irodalom-, egyháztörténeti és történelmi forrásértékű szövegét betűhíven közzé adjuk.

AZ NAGSAGOS VRNAK BATHORI MIKLOSNAK,
SZAKMAR ES SZABOLCZ VARMEGIENEK
ISPANNIANAK, ES AZ MAXIMILIAN
CZASZARNAK HIVV TANACZANAK,
ISTENTEOL MINDEN IOKAT KEVAN,
ES SZOLGALATIAT AIANLIA.⁸⁷

⁸⁴ RMNy 264

⁸⁵ SZILÁDY Áron: *Szegedi Gergely énekeskönyve 1569-ből*, Budapest, 1893, i. lap. Molnár József Komlós helyesírási gyakorlatának vizsgálatakor megállapította, hogy „Komlós kevésbé avatkozott be Melius nyelvébe” (MOLNÁR József: *A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására 1527–1576 között*, Budapest, 1963, 331.), amely ugyancsak a magyar nyelvben járatlan nyomdász és a hiba kiküszöbölésében őt segítő szerző együttműködését igazolja.

⁸⁶ A nyomdai munkát legalább ketten végezték. Károlyi Péter megjegyzése szerint sem Komlós, sem nyomtató legénye nem tudott magyarul. A pár évtizeddel később tevékenykedő Rheda Pál (1596–1619) debreceni nyomdász följegyzéséből tudjuk, hogy ő is idegen, többnyire német mesterlegényeket alkalmazott tipográfiájában. BENDA Kálmán–IRINYI Károly: *A négy száz éves debreceni nyomda (1561–1961)*, Budapest, 1961, 23.

⁸⁷ RMNy 277 A₂a–A₄a

Nagsagos Vram, Miert hog az embereknek külömb külömb iteletek vagion egiebeknek az ő tanaczok es czelekedetek felől, iol tudom, hog az en ielen valo irasomatis, melyben az igaz Isten felől valo tudomant az Szent irasbol oltalmazom, nagy sokan gonoz vegre magiarazzak, noha en ez munkaban semmit egiebet nem neztem, ha nem az istennek tisztesseget, es az Aniaszenteghaznak epöletit. Kiualtkeppen penig hiszem, hog nag sokan cziudalkoznak ezen, honnan inditattam en erre, hog en esmeretlen leuen ez kis kõnueczket az Nagsagod neue es oltalma alat akartam ki boczatania. De minekutanna mind az ket dolognak okait meg mondom, hiszem hogy mind Nagsagod az en ügiekezetemet kegielmesen iauailia, mind az hiuek io vegre magiarazzak, az istentől el szakadot eretnekeknek penig az ő gonoz iteletekkel semmit nem gondolok. Az töb romlas között, mellyel az Isten az mi szegeny meg niomorodot Orszagonkat az bünert meg ostorosztá, ez vtolso vdökbe az mi haladatatlansagonkert az pokolbeli ördögnek erreis hatalmat adot, hog az ő edeni altal hamis es dögleteles tudomant tamaztana, melliel az embereket az igaz istentől el szakasztana. Annakokaert az Satan fel inditot keuely es fel fuualkodot embereket, kiket az nagy tisztesseg keuanas erre vit, hogy az igaz Istennek esmeretit el temessek, es az Biblia helieben az Törökök Alkorianomiat hozzak be. Mert akar mint festekeznek es fedeznek tudomanioknak vndoksagát, de bizoniara az CHRISTVS IESVSNAK mind istenseget, mind Fiusagát meg tagattak es az Alkorianomban valo Christust akariak az hiuekre kötni. Tagaggiak az CHRISTVST ötökke [örökke] valonak lenni, földnek es mennek teremtöienek, az Isráél nepenek ki hozoiának az AEgyptusbol, azt mongiak, hog akkor kezdetet mikor az Szüz Mariatol ez vilagra születetet, meghis aszt kialtiak, hog az Christust igaz Istennek valliak, mert az Attia tötte istenne, mint ha az Isten ő kiuöle mas igaz istent teremthetne. Ezenkeppen tagaggiak istentől születet fiunak lenni, mint ez mi irasonknak rendiben niluan meg bizonitottuk.

EZ sok visza vonas között nag sok kereztienekek az ő szíuek meg keseredet, es nag sokan variak ennek veget, nem gondoluan meg, hog szükség az eretneksegeknek lenni, hog az valasztottak meg probaltassanak es niluan legienek. Ezeknek meg erősítésekre írta(m) ez kis kõnuecket, melyben meg mutattam hog az Olasz Blandratanak es az Dávid Fere(n)cznek tudomania az Isten felől niluan valo hamissag es eretnekseg:

Az tudomani melliet mi Prædicallonk az Prophetaknak es Apostoloknak irasok szerent vagion, mint ezt Nagsagod az Istentől adatot bölcseség szerent meg itelheti. Nem kerestem en ebben semmi tisztességet, ha nem csak az Istennek diczöseget akartam oltalmazni, es az ő Ania szent eghazanak szolgálni, annakokaiert hiszem hog az hiuek en tölem ez kis munkat io neuen veszik.

Hog pedig en ez könyueczket az Nagsagod neue alat boczattam ki, az oka ez volt, melliet hog Nagsagod kegielmesen es io vegre magiarazzon felette igen kerem. Hallottak mindniaian es naponkent halliuk nag lelki örömmel, hog minekutanna Nagsagodat az Vr Isten az ő esmeretire hozta, es az sötetsegből ki hoszta kegielmesen, az Vrnak igeienek szeretőie es oltalmazoi, es az Isten szolgainak taplaloia volt.

Söt mind az igaz tudoma(n)nak örizeseben, mind az kereztieni eletben Nagsagodat immar az Isten az mi orszagonkban valo Vraknak vagy mint peldaul es tyköröl atta. Ertem esztis, hog Nagsagod ez mostan tamadot dögleletes tudomant felette igen gyulöli, es az igaz Istennek esmeretiben mind vegig meg akar maradni: es az Samson rokait olta[l]mazni semmikeppen nem akaria. Ezen mi nekönk nag örömönk vagion, es halakat adonk az Vrnak, hogy Nagsagodat az világossagra es az ő igaz esmeretire hozta, es keriük naponkent ő Felseget, hogy te Nagsagodat mind vegig az igaz tudomanban meg tarczia. Ennek hog valami bizonsagat es iegiet mutatnam enis az töb keresztienek között, ez kis könyueczket az Nagsagod neue alat akaram ki boczatania. Nagsagodnak köniörgők alazatoson, hog ez kiczin munkat vegie en tölem io neuen, es legien Nagsagod az Isten tisztességenek oltalmazoi.

Ha Nagsagod ezt io neuen veszi, ez vtan ha ISTen eltet böuebben ezen dologrol akarok irnom: noha Nag az ő iambor es tudos Prædicatoratol az Kallai Mihaltol giakorta hal erről. Az Vr Isten Nag(sagod): tarczta meg, es eltesse az ő neuének tisztességere minden Vduara nepeuel egietembe. Datum Varadini 1 5 7 0.

Nag: szegen Kaplannia

Petrus Caroli
Varadi Prædicator.

MINDEN KERESZTIEN OLVASOKNAK,⁸⁸
 KIVALT KEPPEN AZ VARADI IAMBOR ES ISTENFELEO
 KERESZTIENEKNEK, KIK AZ IGAZ ISTENNEK ES MERETIBEN
 ALHATATOSON MEG MARATTANAK,
 CAROLI PETER ISTENTEOL
 MINDEN IOKAT
 KEVAN.

NINCzen semmi az Keresztien embernek hiuatalliban draga[l]atosb, es nagjub vigasztalasara valo dolog, mint az ISTennek igeie szerent valo io Lelki esmeret. Kiua[l]tkeppen penigh az igaz tanitokban mind az ő magok vigasztalasiert, mind az ő tisztokert, melliet az Istennek Fia reaiok bizot, az io Lelkiesmeretnek szükség lenni, es minden szín mutatasnak tauol kel lenni. Miert hog annakokaiert az Erdeli ellenkezeo tanitok, kik az Istennek Fiat es az Szent Lelket tagaggiak igaz és öröke valo Istennek, Mindenöt ezt hirdetik en felölem, hog iol ertem az ő tudomanioknak igaz voltat, de lelkem esmereti ellen mondom hamissagnak, először erre akarok meg felelnem.

Hog penig eszt miuelliem az en tisztet es hiuatalom kenszerit, mert nagy sok iambor es Isten felő keresztieneket ezzel akarnak meg tantoritani, es az igaz tudomani melleol el vonni, hogy enis az ő vallásokon vagiok, de cziak emberek kedueiert lelkem esmereti ellen titkolom el. Annakokaiert minden keresztieneket, es kiualltkeppen az Varadi Ecclesiat, melyben az Isten engemet eor alloua töt, intem, hog effele hazugsagoknak semmi helt ne aggianak, mert meg czalatik az Ördög minden ő seregeuel egietemben az ő velekedeseben es remensegeben. Tano byzonsagot teszek azert az Vr ISTEN CHRISTVS előtt, ki mindeneket az vtolso rettenetes napon meg itel, hog en soha az ő tudomaniokat nem iauallottam, en mostan sem iauallom, nem lelkem esmereti ellen, mint ök kialtiak, ha nem sziuem szerent.

Hog az kereztieneknek EG igaz Istene Attia, Fiu, es Szent Lelek legien, tiszta es alhatatos sziuell vallom, es ez vallásban akarok ez világbol az örök eletre menni. Eszt Prædicallottam az Varadi Ecclesiaban minden szín

⁸⁸ RMNy 277 Ee₁a–Ee₄b + ?

mutatasnelkül az en szolga tarsaimmal, először az en tisztelendő Vrammal es attiamfiaual Cegledi Giörgiel, ki mostan az Tarczali Ecalesianak hyuseges Pastora, azvtan Vetesi Ianos Vrammal, ezt akarom ez vtannis mig elek Prædicallanom. Byzoniara minden embereknel alab valo es bolondab volnek en, ha az igassagot lelkem esmereti ellen rontanam, es az hamissag oltalmaznam: Es az öreok eletből en magam tudua magamat ki kereztenem (sic!).

Keuanok enis az Vr Iesus Christussal az eorök eletben eggiüt lenni, mert ha mind ez világot meg niernemis, mit hasznalnek az en lelkem veszedelmeuel vele? Latom az en eletemnek is reouid voltat, es naponkent varom az en Vram Iesus Christusnak el ieoueset az iteletre, mellben mindennek megfizet az ö czelekedeti szerent, mint az iras tanit.

Latom előszeor az Ellenkező felnek tudomaniokat hog az Szent iras el- len vagon, es ö magaban ellenkező, annakokaiert io lelki esmerettel nem tudom kiczoda iaualhattia. Eleoszeor azt mongiak, hog az CHRISTVS JESVS igaz imadando Isten, mert az Attia Istenne tötte, ha penig meg kerded, ha teremthete az Atia mas Istent ö kiueole, nem merik mondani hog teremthet, avag valakit Istenne tehet: mert meg vagon irua, En előttem sem volt Isten, es en vta(n)nam sem leszen. Masodszor aszt Prædicalliak, hog az Christus nem öreokke valo Isten, de aszt sem engedik megh hog üdö szerent valo Isten legien. Az Christus azert, kit ök Prædicallanak, sem örökke valo, sem üdö szerent valo: mint ha valami medium lehetne az öreokke valo es üdeo szerent valo között. Harmadszor asztis mongiak, hog az Christus nem teremto Isten az első teremtesben, de ezt sem engedik meg hogy teremtetet Isten legien. Annakokaiert az ö Christusok sem teremto Isten, sem teremtetet, mint ha lehetne oly, ki sem teremto sem teremtetet.

Negiedszer, azt kialtiak hogy az Christus nem Nagsagos Isten sem Felseges, de ezt sem engedik meg, hogy kiczin Isten legien. Azert az ö Christusok sem Nag sem Kiczin. Ötödször, azt mongiak, hogy az Christus nem azon Isten az eo attiaual, de aszt sem meri mondani, hogy mas Isten legien. Azert az ö feiekteol gondoltatot Christus sem nem mas Isten, sem nem azon Isten az Atiaual. Eggiket byzoniara meg kel engedni, avag ezt, hogy azon Isten, avagy ezt, hogy mas Isten. Hatodszor, Kerd meg tölök, ha az Attia az ö Fiaual egy Isten legien, azt mongiak, hogy nem egy, az vtan

kerd meg ket Istene tehat, nem merik esztis mondani: Annakokaier az ő értelmek szerent az Attia es Fiu, sem egy Isten nem lehet, sem ket Isten, de byzoniara eggiket szükseg meg engedni.

Hetedszer, azt mongiak, hog az Christus Isten legien az Szent Leleknek benne lakozasaiert, de azert az Szent Lelek nem Isten.

Latom eletekben valo gyümölczöketic melliek az ő tudomaniokhoz hasonlatosok, Futnak nagy erőssen sok Ecclesiaba hiuatálnelkül, es sok iambor tanitokat heliekbeol ki üzuen, mint Basilius Istuan Beleniesből Basilius Nagfaluít, az mi attiankfiat, mind addig forgodek, hogy ki excutiala hideg telbe haza nepeuel: Makorol azonkeppen, Simandrol, Colosuarról, es nag sok heliekről.

Az Ecclesianak akarattia ellen erőuel magokat be furiak, ministeriomhoz valo hazakat occupálnak, kiben byzoniara az Apostoloknak regulaioakat nem köuetik. Semmit sem Istennel, sem attiafiui szeretettel, sem keozönseges tisztesseggel nem gondolnak, cziak az ő tudomaniokat mint eg Gritti Safraniat emberekre keossek. Miert nem köuetik az Gamaliel regulaiat, Ha Istentől vagion el nem bonthattiak emberek, ha penigh ninczen, mint hog ninczen, el kell bomlania.

Minket neueznek Papaknak, de byzoniara az Papai hatalmat ő bennek mint eg tükeorbe meg lathatod.

Mostan immar miert irassal nem arthatnak tragarsagokatis gondolnak eg nehanian közzölök, es az Logos neuueuel irtanak leuelet az mi tisztelendo Vronknak, es az Christusban szerelmes attiankfiának Melius Peternek, melyben neuezik Szentharomsag kepenek, Papanak, Horridusnak, es ezt ki niomtatta Heltai Caspar, hogy az egy embernek neue alat minket mindniaian cziufollianak. Ha ez cziak az mi szemeliönket illetve, byzoniara el szenuednök de miert hogy az mi Istenönketis egietembe cziufolliak, ha mies ez vtan az Isten tisztessegenek oltalmazasaiert keme(n)ben ironk, senkinek cziudanak ne lattassek.

Mert iollehet mindniaian nehez neuen szenueggiük, hogy az vndok tudomano ala valo emberek cziufsaggal illetik ez tudos es Istenfelő Vronkat, mind az által inkab banniuk, hog az Isten fiat cziufolliak. Aztis kente rea az Varadi disputationak ki niomtatasaban Heltai Caspar, hog az Szent haromsagot meg rugta es meg vetette, mely niluan valo hazugsag az Ven feotheoz nem illenek, mert soha Petrus Melius az Varadi

disputatióban azt nem monta, hog a Szent haromsagot meg vetette. Söt ha az mi kegielmes es természet szerent valo Feiedelmönk az ö dihössegeknek ellene nem allot volna, es mindenben az ö tanaczokat köuette volna, ez ideig heliönkbeolis mindniaian ki üttenek volna. De az Vr Isten az mi kegielmes Feiedelmönket eltesse, hog az Arianusoknak es cziufolo Istenteleknek tanaczokat meg vonsza, es azt nem haggia veghez vinni. Legien az Vr Istennek akarattia mindenekben, es valami az ö szemei elöt kedues azt czelekeggie. Ezeket azert szamlaltam elő, hogy azoknak szaiokat be dugiam, kik egynehan esztendőteol fogua hamissan engemet karhoztatnak.

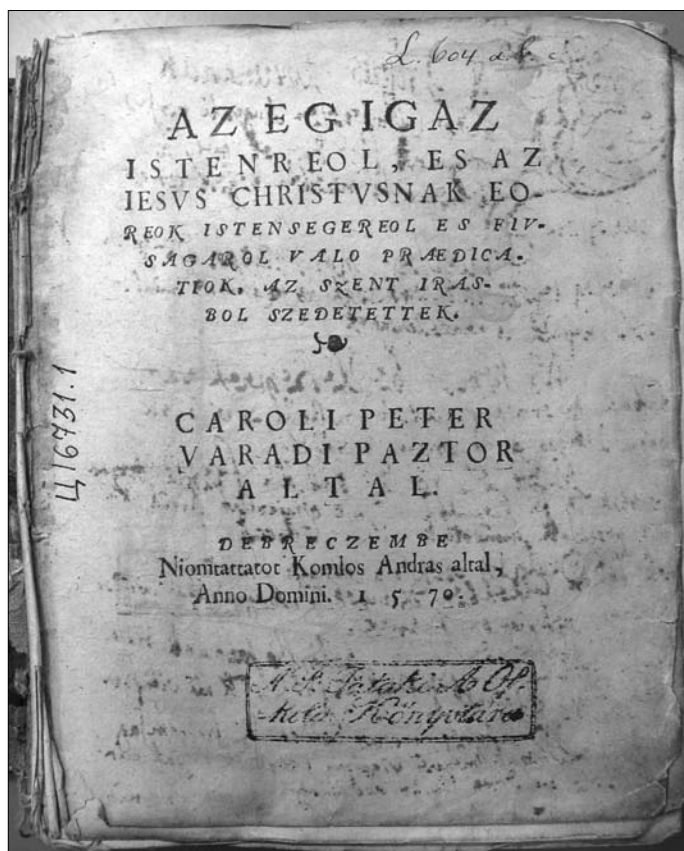
Touabba halakat adok az Vrnak, hogy az mi tanitasonk az Varadi kereztiének között nem volt hiaban valo, mert alhatatoson ez ideig meg marattanak az igaz Istennek ertelmében es vallasaban. Mostannis intem es kerem ti kegielmeteket, hog az dögletes tudomantol örizzetek meg magatokat, es hizelkedoeos beszeddal alazatossagnak altala az igassagtol el ne vonatassatok.

Meg marad az ti kegielmetek alhatatossaganak emlekezeti minden iambor kereztiének eleot, az Istentől penig lelekben es testben megh aldatatik ti kegielmetek, hog minden tudomannak szeletől nem haggiatok magatokat idestoua vonatatni.

Az Vrsten az ö munkaiat erősicze megh ti kegielmetekben, es tarczion megh az örök életre.

AMEN

VTOLSzor az Keresztien oluasokat kerem, hog meg bocziassanak, ha az niomtatásban valami vetek vagion, mert az Niomtatok Magiarol nem tudnak, es en magam az Correctioban ielen nem lehettem. Egy nehaniat az vetkeknek, ...



1. ábra A Károlyi-mű címlapja

AZ NAGSAGOS
VRNAK BATHORI MIKLO-
SNAK, SZAKMAR ES SZA-
BOLCZ VARMEGIENEK ISPAN.
NIANAK, ES AZ MAXIMI-
LIAN CZASZARNAK HÍV TÁ-
NACZANAK, ISTENTEOL MIN.
DEN IOKAT KEVAN, ES
SZOLGALATIAT A-
IAN LIA.



AGSAGOS VRAM;
Miert hog az embereknek kü-
lömb külömb iteletek vagion
egieknek az ő tanaczok es
czelekedetek felől, iol tudom
hog az en ielen valo irasomatis, melyben az igaz
Isten felől valo tudomant az Szent irasbol oltal-
mazom, nagy sokan gonoz vegre magiarazzak,
noha en ez munkaban semmit egiebet nem nez-
tem, ha nem az istennek tisztességet, es az Ania-
sentegehaznak epöletit. Kialakkeppen penig
hißem, hog nag sokan cziudalkoznak ezen, hon-
A ij nan in-

2. ábra Károlyi Péter ajánlása Báthory Miklósnak

MINDEN KERESZTIEN OLVASOKNAK;
KIVÁLTKEPPEN AZ VÁRADILAMBOR ES ISTENFELEO
KERESZTIENEKNEK, KIK AZ
IGAZ ISTENNEK ES MERETIBEN
ALHATATOSON MEG MARRATTANAK, CAROLI
PETER ISTENTEO L
MINDEN IOKAT
KEVÁN.



IN Czen semmi az Keresztien embernek hiuatalliban dragatatosb, es nagjuib vigasztalalara valo dolog, mint az ISTennek igete berent valo io. Lelki esmeret: Kiva tkeppen penigh az igaz tanitokban mind az 8 magok vigasztalalasiert, mind az o tistekert, melliet az Istennek Fia realok bizor, az io Lelki esmeretnek bukfeleg lenni, es minden sin mutatasiak tauol kel lenni. Miert hog annakoka iert az Erdeli ellenkezeo tanitok, kik az Istennek

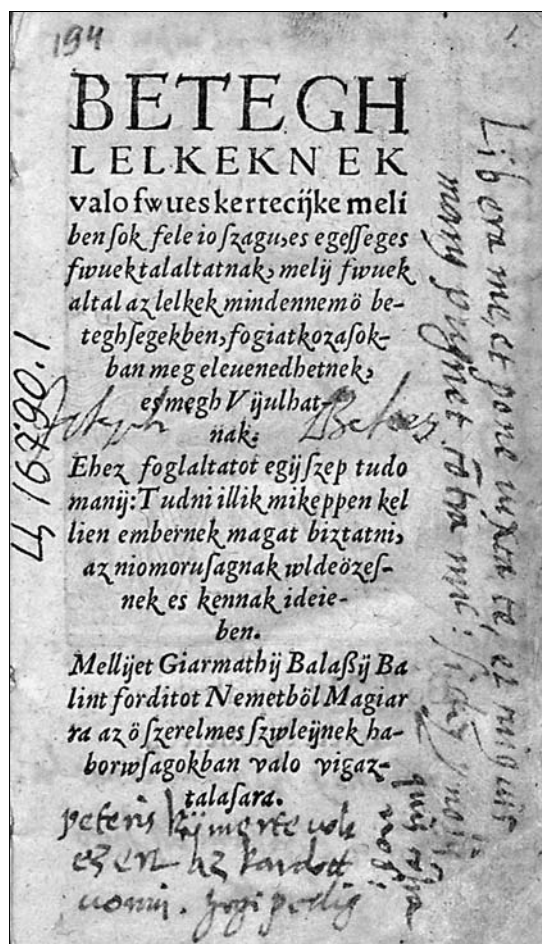
E Fiat

3. ábra Károlyi utólag megírt és művéhez csatolt utószava

Összefoglaló

Károlyi Péter *Az eg igaz Istenreol, es az Iesus Christvsnak eoreok istensegereol es fivsagarol...* című, 1570-ben a debreceni nyomdában kiadott hitvitázó prédikációs kötete egy példányban a Sárospataki Református Kollégium Könyvtárában maradt fenn. A forrásértékű nyomtatványt a sárospataki gyűjtemény más értékes könyvritkaságaival együtt a második világháború idején a Szovjetunióba hurcolták. A kutatás számára így hosszú időn keresztül nem volt lehetőség az unitáriusok és a reformátusok között zajló hitvita szempontjából fontos hitvitázó kötet tanulmányozására. Az eredeti őrzési helyére, a Sárospataki Református Kollégium Könyvtárába 2006-ban viasszaszármaztatott mű vizsgálata új ismeretekkel árnyalja az 1570-es esztendő hitvitáiról kialakított képet. A kutatómunka eredményeképpen bővült az RMNy által ez idáig nyilvántartott, egykoron feltételezhetően megjelent művek száma, továbbá meghatározhatóvá vált a Károlyi-mű megjelenésének pontosabb dátuma, sorrendi helye az 1570-es év hitvita-irodalmában.

A Károlyi-féle kötet nyomdászattörténeti szempontból is szolgáltatott új adatot. Kiderült,ugyanis, hogy a munka kinyomtatójának, Komlós Andrásnak az anyanyelve nem a magyar volt.



A Füves kertecske címlapja
(RMNy 318.)

Balassi Bálint

FÜVES KERTECSKÉJÉRŐL

2006-ban az Orosz Köztársaság elnöke, Vlagyimir Putyin, ünnepélyesen visszaszolgáltatta a Sárospataki Református Kollégium Könyvtárából a II. világháború alatt hadizsákmány címen elrabolt könyvek nagyobbik részét. A magyar állam közvetlenül (őrzési és állagmegőrzési díj) és közvetve (a MOL adománya) igen jelentős váltságdíjat fizetett a hadifoglyok szabadon engedéséért. Köztük volt Balassi Bálint ifjúkori művének, a *Beteg lelkeknek való füves kertecskének* két kiadása is: az első edíció, amely Krakóban, 1572-ben jelent meg, s egyetlen példányban maradt fent, továbbá a műnek egy másik, ugyancsak egyetlen példányban létező kiadása. E két kiadványt tehát több mint fél évszázada nem láthatta magyar kutató; a szakirodalom lényegében 1990-ig „Budapest ostrománál elpusztult”, illetve időnként, eufemistikusan, „lappangó” nyomtatványokról volt kénytelen írni.

*

1569 augusztusában a pozsonyi országgyűlésen megjelent Balassa János, Balassi Bálint atyja, és az egri hős, Dobó István is. Elmentek, holott tudták: árulással vádolják őket.

A császár tanácskozást hívott össze, ahol előadta az összeesküvés-konceptiót, követelve a bűnösök, Balassa és Dobó elfogatását. Éppenséggel nem egyhangúan, de megszavazták a letartóztatást.

Dobó és Balassa nem vehetett részt a tanácskozáson, mint Istvánffy Miklós magyarok dolgairól írt históriájában olvasható: „[...] noha igen nagy szeles s havas záporosó hirtelen esett volna, a várban mentenek, s az tanácsház tornácában az dolognak kimenetelét várják vala, midőn az császár őket előhívattatá.” 1569. október 12-e volt: Listi János, a tudós veszprémi

püspök, alkancellár, röviden felolvasta az ítéletet és indoklását: az ellenséggel való titkos szövetkezésért, amely sérti a király méltóságát, őrizet alá vétessenek. Jól mutatja az udvar félelmét és kapkodását, hogy aznap még valakit letartóztattak: Bakfark Bálintot, aki 1566 óta állt Miksa szolgálatában. A Habsburg-udvar jól fizetett, megbecsült zenésze minden valószínűség szerint távol tartotta magát politikától, ő, szemben a főurakkal, néhány hónap múlva ki is szabadult.

Az országgyűlés résztvevői, élükön Balassa Andrással, János bátyjának, Balassa Imrének fiával, kétszázezer aranyat és harminc kezest – köztük a letartóztatottak gyermekeit – ajánlottak fel biztosítéku, fogadva, hogy az adott ítélezési időpontra a vétkeseket előállítják, ám a császár nem engedett. Bornemisza Péter Isten jogos büntetésének tekintette nyakas és gőgös urának vesztét.

Másnap Listi az egész országgyűlés előtt felolvasta a magyar nyelvű vádiratot. A Dobó és Balassa elleni vád ismertetése mellett azt is, hogy a különböző elfogott levelekből kiderül: Báthori Miklós, Török Ferenc, Drugeth Gáspár, Magyar Bálint s Balassi Farkas is (aki ekkor már nem élt) tudtak a pártütésről. Csak a császár kegyének köszönjék, hogy nekik megbocsát. Lényegtelen részletektől eltekintve az elfogás körülményeit a velencei követ is hasonlóan írta le.

A két rab főúr mindennapi életéről Radéczy István váradi püspök leveléből értesülünk, ezek szerint emberséges körülmények között tartották fogva őket.¹ A királyi biztosok a feleségektől rettegnek, megemlékeznek róla, hogy Dobó erdélyi fogságából is felesége révén szabadult – e félelem nem volt alaptalan.

A politikai viszonyok változását időközben a speyeri egyezmény (1570) rögzítette: mind Miksa, mind János Zsigmond kénytelen volt belátni, hogy a kelet-magyarországi megyékért folytatott állandó harcnak – önnön érdekükben – véget kell vetni; a másik területének egészét hadsereggel meghódítani pedig egyikük ereje sem elegendő. Miksa elismerte Erdély és a Partium önállóságát, miközben deklarálták a két ország-országrész elvi egységét. János Zsigmond lemondott a királyi címről, kijelölték a határokat, meghatározták a törökkel szembeni politikát. János Zsigmond halála

¹ Dobó is hasonlókat ír fogságáról 1569. november 13-án Pozsonyból Zay Ferencnek.

(1571) miatt ugyan az egyezményt soha nem hajtották végre, ám a Báthory-korszak kezdetét a két országrész viszonylatában így is konszolidálta.

1570. március 9-én Balassa János kalandos körülmények között megszökött a pozsonyi fogságból. Miközben Rotkircher kapitány békésen vacsorázott, Balassa azzal az indokkal, hogy imádkozni akar, apródját elzavarta. A felesége által becsempésztett szerszámokkal másik apródjával rést vajt az illemhely falába, s kötélén leereszkedett a szédítő mélységben lévő várárok szikláira. Kimászott az útra, itt már várták emberei, lóra kapott, s a külvároson át elvágtatott. A császárnak a szökést március 10-én jelentő Radéczy és Karling, miután tárgyilagosan leírják a történeteket, még hozzátesszik: „sem a mi intéseink [mármint a Balassáné átkutatását elmulasztó kapitánynak], sem őfelsége rendelkezései és parancsai ennek a rendkívül agyafúrt embernek nagy ravaszságán nem tudtak erőt venni.” A szökés kitervelésében és előkészítésében mind Balassa Andrásnak, mind Balassi Bálintnak szerepe lehetett.

Balassa János először Kékkőre ment, majd innét április 26-án a dél-kelet-lengyelországi Sanok várához közeli Rymanówba. A városka Jan Sieniński birtoka volt, amelyet korábban Balassa János testvérének, Balassa Menyhártnak az emberei gyakorta felkerestek. A király lengyelországi rezidense, Cyrus János boroszlói apát azt javasolta, hogy éjjel fegyveres csapattal menjenek Balassa János után és így fogják el. Azt is hozzátette, hogy mindennek a lengyel király tudta nélkül kell történnie, különben Zsigmond Ágost figyelmeztetni fogja Balassát. Bécs, bölcsen, ezt a drasztikus és a lengyeleknél bizonyosan visszatetsző lépést elutasította.

Május táján Balassa János 10000 lengyel forintért, zálogként megvásárolta Wojciech, Jan és Stanisław Kamienieckitől Kamenyec (Kamieniec) várát és az alatta fekvő Odrzykon falut, Zmigrod mezőváros felét pedig 4000 forinton neje, Sulyok Anna nevére vették meg. Mindhárom hely Krosno környékén, a Duklai-hágó közelében van. E birtokvásárlások azt bizonyítják, hogy a Balassa család hosszabb lengyelországi tartózkodásra, azaz száműzetésre rendezkedett be. Együtt volt itt a család minden tagja.

Nos, ezek voltak azok a körülmények-események-élmények, amelyek Balassi Bálintot valamikor 1569–1572 között, tehát 15-18 évesen a *Beteg lelkeknek való füves kertecske* megírására ösztönözték. Németből fordította le Michael Bock hagenai prédikátor *Wurtzgärtlein für die kranken Seelen*

című, először 1562-ben kiadott kegyességi iratát; fordításának alapja valamelyik lipcsei vagy nürnbergi kiadás lehetett, mivel Balassi Nürnbergben tanult, az utóbbi talán valószínűbb.² Az eredeti mű szerzője mára feledett alakja a német irodalomnak, holott a maga korában igen sikeres szerző volt, munkáját még a 17. században is többször újranyomták.

*

Tudjuk, úgy tudjuk, hogy a régi magyar irodalom egyik legjelentősebb költőjének-írójának ez az egyetlen olyan munkája, amely még életében megjelent nyomtatásban, 1572-ben, Krakkóban, Wirzbiëta műhelyében. A 16. században magyar könyvek esetében példa nélküli címlapbéli személyes utalás szerint „az ő szerelmes szüleinek háborúságokban való vigasztalására”. E konkrét, az alkalomhoz kötött mondandó azonban már a megjelenéskor némileg aktualitását veszítette: 1572. június 14-én Balassa János ugyanis végleg kegyelmet nyert. Augusztus 11-én, reggel 9-kor, mint Istvánffy feljegyezte, a király formálisan is visszafogadta kegyeibe.

Elkezdődött e hányatott sorsú mű immár alkalomtól, személyes vonatkozásoktól jórészt függetlenedő élete, melynek során századának egyik könyvsikere lett. Mai tudásunk szerint a krakkói első kiadás után még négyyszer jelent meg a 16. században:

2 Eckhardt Sándor a kritikai kiadásban (Balassi Bálint Összes művei – a továbbiakban: BÖM –, I-II, Bp., 1951–55) az 1562-es lipcsei kiadással veti össze a szöveget; noha a Füves kertecske megjelenéséhez időben közelebb áll az 1568-as, ugyancsak lipcsei edíció. A Bibliotheca Palatinában található egy 1570 körülre datált nürnbergi kiadás (erre Szabó András volt szíves felhívni a figyelmem, amelyet ezúton is köszönök), de erről csak annyit lehet bizonyosan tudni, hogy előszava 1563-as keltezésű, azaz 1563 után bármikor megjelenhetett. A Wurtzgärtlein für die kracken Seelen (a címet az említett nürnbergi kiadás alapján idézzük) egyetlen példánya sem található meg Magyarországon, a budapesti Egyetemi Könyvtárban azonban megvan az 1562-es lipcsei kiadás mikrofilmje, az említett nürnbergi kiadásnak a Navarrai Egyetem tulajdonában lévő microfishről készült másolatát pedig – Sajó Tamás közvetítésével – Rafael Zafra küldte meg számomra. Köszönöm fáradozásukat. A Wurtzgärtlein szövege a különböző kiadásokban lényegében betű szerint egyezik (az előszóban és a főszöveget követő írásokban van változás), ezért nem dönthető el, hogy melyikből készült a magyar fordítás.

1577-ben, Semptén adta ki Bornemisza Péter *Négy könyvecskéjét* (RMNy 396), amelynek negyedik része a *Füves kertecske* átirata. Balassi Bálint szerzősége nincs feltüntetve. A legfőbb eltérés néhány betoldás: egy előszó a vigasztalások szükségességéről, a tizenhat vigasztalás summával való kiegészítése, továbbá önálló függelékként a végéhez csatolva: *Hatvan lelki őrző vitézek; Három ellenségnek dühösségéről* (ördög, világ, test); *Drága édes szók* a megigazulásról; *Intés*. Az első részben a *fű* helyébe mindenütt *vigasztaló* szó került, s a könyv címe is ennek megfelelően változott. Ajánlása „Ungnad Anna Mária asszonynak [...] Ungnad Kristóf uram [...] és [...] Losontzi Anna asszonyom szerelmes leányának” szól, Sempte, 1577. augusztus 4-i kelettel. Az ajánlás is említi, hogy ez az a mű, amelyet ezelőtt *Füves kertecskének* is hívtak.

Az RMNy megállapítása szerint: „Minthogy a harmadik könyv kolumnával zárul, a negyedik pedig új ajánlással és ívjelzéssel kezdődik, úgy látszik, hogy Bornemisza először csak az első három könyv együttes kiadására gondolt.”

1580-ban Bártfán jelent meg a *Füves kertecske* (RMNy 446), David Gutgesell nyomdájában, a címlap szövege azonos a krakkói kiadáséval. Eckhardt megállapítása szerint: „Ez a kiadás a krakkóirol készült, de jelentékeny eltéréseket mutat.”³ Más kutatók Eckhardt megállapítása előtt és után is ezzel szemben azt állították, hogy némi hangtani-szórendi eltérésektől eltekintve a két kiadás megegyezik.⁴ Az ellentmondás feloldása viszonylag egyszerű: akik csak a hatodik függ vetették össze a két kiadványt, joggal állíthatták, hogy lényegében azonos szövegről van szó. Az eltérések ugyanis a hatodik fűnek kb. a közepétől kezdődnek, innentől valaki egyes helyeken átírta a szöveget. Az viszont rejtély, hogy Eckhardt a kritikai kiadásban milyen elv alapján közölte a bártfai kiadás változatait: éppen a legjelentősebb eltéréseket (melyekről, mint láttuk, volt tudomása) jegyzet nélkül hagyta.

3 BÖM, I, 24.

4 Czóbel Ernő, Bock Mihály „Füves kertecské”-jének magyar kiadásai, EphK, 1910, 607 a bártfai kiadást egyszerűen „szóról szóra való utánnyomat”-nak minősíti. Az RMNy szerint is a bártfai nyomtatvány „az 1572-i krakkói kiadás (RMNy 318) utánnyomata”. Vö. RMNy 446.

1584-ben Detrekőn, Mantskovit Bálint adta ki a munkát újra (RMNy 540), a fennmaradt példány címlapja hiányzik. A szöveg – vélhetőleg a nyomdásztól vagy valamelyik prédikátor-munkatársától származó – újabb betoldásokkal bővül, de alapjában a Bornemisza-féle változatot követi.

1593-ban Debrecenben jelent meg a *Füves kertecske* (RMNy 728). Erről a kiadásról, amelyből a legutóbbi időkig csak egy töredéket ismertünk, Szentmártoni Szabó Géza és Szelestei Nagy László számolt be. A szerzők az akkor még orosz hadifogságban lévő, addig sziczeniek tartott nyomtatvánnyal azonosították.⁵ A hazakerült mű teljes mértékben igazolta hipotézisüket. (Siczen készült *Füves kertecske* tehát nincs: 19. századi szakirodalmi tévedés!) Erről a kiadásról megállapítható, hogy valóban lényegtelen (hangtani különbségek, sajtóhibák, másképpen való rövidítések stb.) eltérésektől eltekintve szövege azonos a bártfai kiadásával.⁶

Alapvetően két, egymással persze szorosan összefüggő kérdést kell megválaszolni. Az első: ki a szerző? Bizonyosan Balassi? Bornemisza – a régebbi szakirodalom által hangoztatott – szerzősége végképp elvethető? Másodszor: mi a 16. századi kiadások egymáshoz való viszonya? Vajon Balassinak van-e köze az újabb és újabb kiadásokhoz?

A SZERZŐSÉG KÉRDÉSE. BORNEMISZA VAGY/ÉS BALASSI?

Eckhardt Sándornak külső és belső érvei egyaránt voltak, amikor a *Füves kertcskét* egyértelműen Balassinak tulajdonította.

5 [Szentmártoni] Szabó Géza–Szelestei N[agy] László, Töredékek Csáktornyai János műhelyéből (Debrecen, 1593), MKsz, 96(1980), 301–308. A Beteg lelkeknek való füves kertecske debreceni, 1593-as kiadásának töredékéről.

6 Érdekes, hogy a neves 19. századi bibliográfus, Szabó Károly, aki – még ugyan sici nyomtatványnak tartva – kézbe vehette a debreceni kiadást, azt állapította meg róla, hogy ennek szövege lényegesen eltér a krakkói kiadásától, és semmi esetre sem pusztán utánnyomat (Budapesti Közlöny, 1870, 281), ám mindeközben nem tűnt fel neki, hogy az általa szintén ismert bártfai kiadással a szöveg lényegében azonos. Az RMK-ban ezt írta: „Ezen kiadást azért nem merem határozottan Balassa Bálint fordításának tartani; mert irálya a krakkai 1572-diki és bártfai 1580-diki kiadás irályától eltérő s így ezen sici kiadás semmi esetre sem pusztá utánnyomata Balassa említett fordításának.”

Ezek a következők. Czóbel Ernő⁷ és nyomán mások tévednek, amikor azt állítják, hogy Bornemisza 1569–1572 között a Balassa család szolgálatában állt. Valóban, Bornemisza nem követte Lengyelországba menekülő egykori urát. De a letartóztatáskor, s bizonyíthatóan még egy darabig,⁸ Balassa Jánost, illetve családját szolgált. Valamikor 1571-től lett csak Julius Salm gróf prédikátora, akinek öngyilkos feleségét 1571 májusában már ő parentálta el. Semmi sem zárja ki, hogy a *Füves kertecske* fordítása legalábbis elkezdődhetett Balassa János fogsága (1569–1570) idején vagy a Lengyelországba meneküléskor, az 1572-es megjelentetés nem bizonyítja, hogy a kézirat nem lehetett készen, mondjuk, egy évvel korábban. Az, hogy 1571 októberétől Balassa Jánosnak már Etre Mihály az udvari papja, s hogy – idézzük Eckhardtot – Bornemisza „semmiképpen sem lehetett Balassi Bálint mellett, mikor az 1572-ben Krakkóban a *Füves kertecskét* kinyomatta”,⁹ igaz ugyan, de nincs köze a szerzőség kérdéséhez.

A következő érv: Bornemisza nem tudott németül. Meglehet, de akkor nyelvi antitalentum volt. Mintegy hat-hét évet élt ugyanis német nyelvterületen (Wittenberg, Bécs), nehéz elképzelni, hogy egy szó sem ragadt rá. Továbbá jegyezzük meg, hogy Bock nyelvezete aránylag szerény német-tudással is jól érthető. Eckhardt óvatos megállapítása: „Bornemisza nem is tudott olyan jól németül”,¹⁰ az RMNy-ben már határozott állítássá szilárdult: Bornemisza „Egyébként sem tudott németül”.¹¹ Külső érvek tehát egyáltalán nem zárják ki Bornemisza szerzőségét.

A belső érvek – stílus, nyelv, teológiai vonatkozások – már látszólag súlyosabbak. Példának okáért a krakkói kiadásban felbukkanó *let*-es felsőfok, mint Balassi saját kezű kézírata bizonyítja, a költő s nem Bornemisza

⁷ Czóbel, i. m., 607–610, majd Bornemisza monográfiája, Schulek Tibor is: Schulek Tibor, Bornemisza Péter 1535–1584, Bp.–Győr–Sopron, 1939.

⁸ Erre éppen Eckhardt szolgáltat bizonyítékokat, amikor Bornemisza Ördögi kísérteteiben olyan részleteket fedez fel, amelyek szerinte (és szerintem is) a Lengyelországba menekülő Balassa Jánosnéra vonatkoznak, s amelyeket Bornemisza mint szemtanú ír le. Vö. Eckhardt Sándor, *A Füves kertecske*, ItK, 1954, 374.

⁹ Uo.

¹⁰ Uo.

¹¹ Vö. RMNy 318.

nyelvjárására jellemző. Az pedig valóban nehezen képzelhető el, hogy az evangélikus meggyőződésében megingathatatlan Bornemisza közelítse Bock lutheránus szövegét a protokálvinista-zwingliánus tanokhoz; miközben meglehet, mint Szentmártoni Szabó Géza véli,¹² hogy az 1570-es években a Balassa család már a helvét irányú reformációt követte, tehát Balassi Bálintról feltételezhető, hogy az eredeti szöveget illetéknéppen bírálja felül. Csak hát: tényleg protokálvinista-zwingliánus nézeteket tükröznek a fordító változtatásai? És tényleg van jelentős dogmatikai különbség a Balassi-féle és a Bornemisza-féle változat között? És tényleg a helvét irány felé hajlanak a Balassák? Ezekre még vizsgatérünk.

Az nem kérdés, hogy a Krakkóban megjelent szöveg végső változata Balassi Bálinttól származik, hiszen a címlapon közöltek sincs okunk felülbírálni. Az sem kérdés, hogy a Bornemisza megjelentette negyedik könyvecske ezen a szövegen alapul, a betoldások pedig Bornemisztól valók. A kérdés csak az lehet, nem ugyanazt az alapszöveget használták-e mindketten, s ha netán igen, az melyikük műve? Nem képzelhető-e el, hogy egyfajta tanár-diák együttműködéssel készült a fordítás? Egyelőre hagyjuk a kérdést megválaszolatlanul, s vegyük tüzetesebben szemügyre a fennmaradt négy kiadás szövegét, a szövegek egymáshoz való viszonyát!

Az 1572-es első kiadásról Eckhardt megállapítja, hogy a krakkói szedő nyelvállapota nyilván távol állt Balassiétól.¹³ Mivel nyelvállapotról csak nyelvtudás esetén van értelme beszélni, ezzel azt tételezi fel, hogy az a bizonyos krakkói szedő – jól, rosszul, de – tudott magyarul. A könyv egy korábbi, 19. századi olvasójának erről más volt a véleménye. A belső táblára ezt firkálta be: „Rossz v. orosz typographus munkája.” Szerintem nyilvánvaló, hogy a szedő egy hangot sem tudott magyarul, az előtte lévő kéziratot így betűhíven volt kénytelen kisorsolni. Ez egyben azt is jelenti, hogy a *Füves kertecske* krakkói kiadása Balassi hangzóállapotáról a legjobb nyomtatott forrás. Némely következtetlenségéért pedig csak részben a szedő felelős, részben maga a szerző, aki esetenként (akárcsak kortársai) más-más hang-

¹² Rómában, a Hungarológiai Kongresszuson (1996) tartott, eddig nem publikált előadásában.

¹³ BÖM, II, 59: „A krakkói nyomda nyelve és helyesírása amúgy sem lehetett azonos Balassiéval [...]”

zólakot, nyelvi formát használt. Kétségtelen: Balassi nem az Eckhardt megkívánta nyelven írt és beszélt. Néhány bizonyíték a szedő idegen nyelvű voltára, arra, hogy nincs tisztában a szóhatárokkal: *történ hetnek* – történhetnek; *megh olta mazasodra* – megoltalmazasodra; *ha miss* – hamis; *vagijittal* – vagy ittál; *annakokáértim* – annakokáért, ím; *azörök* – az örök; *hogijsokszor* – hogy sokszor; *esvastagitani* – és vastagítani; *nemkarodra* – nem károdra; *hanemnagi* – hanem nagy stb.

Mindeközben a szokásos sajtóhibák száma feltűnően kevés (fünek az *gyöker*, *ekinek* – fünek az gyökere, kinek; *hünöket* – bünöket stb.).¹⁴

Fontos következtetést vonhatunk le a hatodik fűben található következő mondat sajtóhibájából: „és annyéra igazán megérdemljük az Istennek haragját, hogy végre csak *reá* sem nézhet.” Eckhardt a kritikai kiadásban, helyesen, javítja az egyeztetési hibát, s *reánk*ot ír, akárcsak a Bornemisza-féle edíció, amely itt másban sem követi az első kiadást. A bártfai és a debreceni szedő azonban kevésbé figyelmes, betűről betűre megismétli forrása hibáját. Azaz bizonyos, hogy e kiadások a krakkói első kiadást követik, és hogy a debreceni kiadás a bártfait másolta.

Vessük most össze a kiadásokat dogmatikai szempontból! Vezérfonalul ismét csak Eckhardt megfigyelései szolgálnak, amelyeket 1954-es közvételük óta¹⁵ – tudtommal – a szakirodalom, saját idevonatkozó írásaimat¹⁶ is beleértve, sohasem vitatott.

Eckhardt megállapításai többnyire helytállóak, noha cikkében kissé elmosódnak a Bock-féle szöveg és a krakkói első kiadás, illetve az első kiadás, majd az azt követő magyar kiadások dogmatikai különbségei. Az Eckhardtra épülő magyar szakirodalom ezt leegyszerűsíti, úgy, amint korábban vázoltam: Balassi az eredetileg lutheránus német szöveget a helvét irányba téríti el, ezeket a részeket persze a Bornemisza-féle változat

¹⁴ A 2006-os kolozsvári „Emlékezet és devóció” konferencián való hozzászólásában Sipos Gábor árva Bethlen Kata szerény írástudására való példaként említette, hogy nem ismeri a szóhatárokat. Ilyenfajta tájékozatlanság azonban egy szedőről elképzelhetetlen, legalábbis olyan mértékben, mint ez a Füves kertecskében tapasztalható. Igaz, ritkán más 16. századi, Magyarországon nyomtatott könyvekben is előfordul, még Bornemisza Foliopostillájában is.

¹⁵ Eckhardt, i. m., 374–385.

elutasítja, és a szöveget ismét evangélikus jellegűvé teszi. Eckhardt finom érzékenységgű teológiai elemzésében két érv tekinthető döntőnek.

Az egyik, hogy az úrvacsoráról így ír az 1572-es krakkói első kiadás: „[...] mikor Krisztus *lelkiképpen* az ő testét és vérének enned és innod adja [...]” A *lelkiképpen* a magyar fordító betoldása, a németben egyszerűen csak Krisztus testéről és vérének van szó. Tekintsünk most el a *lelkiképpen* dogmatikai értelmezésétől – amely szerintem Eckhardt interpretációjánál bonyolultabb, kétségtelenül kálvinista ízű, de adott kontextusban az evangélikusok számára is elfogadható. Mégpedig azért tekintsünk el (Eckhardt erről nem ír, a későbbi szakirodalom pedig nem látszik tudni róla), mert az összes további kiadásban, tehát az ortodox evangélikusnak tekinthető Bornemisánál, továbbá az őt követő Mantskovitnál, a szintén szigorúan lutheránus Gutgesell bártfai és a kálvinista Csáktornyai debreceni edíciójában is szó szerint így van. A Szabó Géza–Szelestei Nagy László írta, a *Füves kertecskéről* az eddigi szakirodalomban a legtöbb helyes észrevételt tartalmazó cikk¹⁷ azon megállapítása tehát, hogy a „bártfai kiadás és Bornemiszta elhagyja a *lelkiképpen*” terminust, tévedés és korrigálandó. Azt is kevesebb bizonyossággal mondhatjuk, hogy „A lutheránusok tehát észrevették Balassi fordításának helvét irányú tendenciáit. Kár, hogy a debreceni kiadásnak ezeket a részleteit nem ismerjük, hiszen ezeken a helyeken nem követhette szó szerint a bártfai változatot.”¹⁸ Ma már ismerjük ezeket a részleteket: a debreceni kiadás bizony mindenben szó szerint követi a bártfait.

Ez tehát akár tekinthető érvnek a német és a magyar szöveg különböző úrvacsora-felfogására. Semmiképp sem tekinthető azonban Bornemiszta szerzősége cáfolatának, hiszen maga Bornemiszta (és a szintén lutheránus Gutgesell) is kinyomtatattatja az ominózus bővítést, azaz a szóhasználat akár tőle is származhat.

A másik fontos szöveghely: „Hogy peniglen Krisztus az ő testének és az ő vérének néked *jelét* adja enni és ¹⁹ innya.” A németben nincs szó *jelről*,

¹⁶ Balassi Bálint Összes művei, kiad. Kőszeghy Péter, Bp., 2004.

¹⁷ [Szentmárton] Szabó–Szelestei N[agy], i. m.

¹⁸ I. m., 308.

¹⁹ Az 1572-es kiadásban sajtóhiba: ez.

csak Krisztus testéről és vérééről. Az összes további magyar kiadás látszólag a németet követi, valójában nyilván a krakkói első kiadást, csak dogmatikai okokból elhagyják a magyar fordító „jelét” betoldását, amely Zwingli felfogását látszik tükrözni. Ez már valóban döntő érv – de nem Bornemisza ellen. Az úrvacsora jelként is való felfogását ugyanis *éppen* *hogy* Bornemisza *vallotta*. Hogy saját kiadásában miért húzza ki a kétségtelenül átértelmező terminust, idevonatkozó posztilláinak újraolvasása után érteni vélem: rövidre záróvá, a bonyolult értelmezést leegyszerűsítővé válik így a szöveg. Ez érv lehet Balassi szerzősége (s ezzel párhuzamosan: Bornemisza tutorsága) mellett. A fordító, ha Balassi volt, a *jel* értelmezést mástól nemigen vehette, csak tanárától, Bornemisztól. Mármint abban az esetben, ha nem a terminust máskor is használó Bornemisza volt a fordító, aki később, a túlzott leegyszerűsítés miatt, akár felülbírálhatta önnönmagát. Mert, mint mondtam, Bornemisza jelként is értelmezte az úrvacsorát. Csak egyetlen idézet a *Foliopostilla* vonatkozó részéből: ²⁰ „Hogy az Úr vacsorájába kétféle étel, ital, kilső, belső, földi és mennyei adatik. Az kilső **jele** az belsőnek, az kenyér **jele** az Krisztus testének, az bor **jele** az Krisztus vérének. De nem pusztá **jele**, nem csalárd **jele**, hanem igaz és bizonyos **jele** az kilső az belsőnek, hogy amit jegyez és amit mutat és amit ígér, azt meg is adja.” (CCIIv; kiemelések tőlem – K. P.) E mondat szerzőjéről avagy tanítványáról nem nehéz elképzelni a „jelét” betoldást. Hozzá tartozik az igazsághoz, hogy Bornemisza még hosszan értekezik arról, hogyan is kell itt a *jel* terminust értelmezni, margináliában is kiemeli a differenciálás fontosságát („Jel, de micsoda jel?” – írja). Az bizonyos, hogy kettejük közül Balassi volt a nagyobb költő, de az is bizonyos, hogy Bornemisza a képzetesebb teológus. Ha ő az életművét összefoglaló *Foliopostillában* következetesen magyarázza, hogy miképp **jel is** az úrvacsora, azt bizonyosan nem a gyermek-ifjú Balassi Bálint kései hatására teszi. Fordítva azonban nagyon valószínű: az ifjú Balassi, ha ő a fordító, természetesen igazíthatja a szöveget tanára tanaihoz, durván egyszerűsítve annak nézeteit.

A Balassa család vallásosságának mikéntje pedig, legalábbis az 1570-es évek elején, nem feltétlenül a lutheránus, majd helvét irányt követő egyszerűséggel írható le. Először is: a lutheránus–zwingliánus–kálvini

²⁰ CCIIr–CCVIIIv.

tanok útvesztőjében a főúri családok, Balassa János és kortársai (van kivétel persze) vélhetőleg kevésbé határozottan foglaltak állást, mint a teológusok vagy akár a kikristályosultabb tanokkal szembesülő következő generáció, a Balassi Bálinttal egyidősek vagy a nála fiatalabb kortársak. Másodszor: a helvét irányba mutató jelek, ha a circulus vitiosusnak bizonyult legfőbb érvtől, a *Füves kertecske* tanúságától eltekintünk, sokféleképpen értelmezhetők. Igaz, a Balassa János támogatásával peregrináló és 18 éves korában Strassburgból Bázélba utaztában meggyilkolt Balassa Ferenc (Balassa Imrének, Balassa János testvérének másik fia) levelet vitt Peter Martyr Vermigli-től Kálvinnak.²¹ Kérdés, hogy következtethetünk-e ebből a Balassa család vallásosságának jellegére. Az is igaz, hogy Melius Péter ajánlást intézett Balassa Jánoshoz (Debrecen, 1562. augusztus 31.),²² ez azonban elsődlegesen a nagy hatalmú zólyomi főkapitány jóindulatának megnyerését szolgálja, s nem az ajánló és a címzett dogmatikai nézeteinek azonosságára utal. Szintén Melius *Az Szent Jánosnak tölt jelenésnek [...] magyarázása*²³ című könyvének előszavában (Debrecen, 1568. január 8.) felsorolja azokat, akik az egyház, a prédikátorok és iskolák támaszai, és akik a könyv megjelentetését is elősegítették, többek közt Balassi Jánost az ő jámbor házastársával, Sulyok Annával. Mivel Balassa udvari prédikátora ez időben bizonyosan a lutheránus Bornemisza, ez sem utalhat teljes dogmatikai nézetazonosságra. Külföldön úgy tudják, hogy Balassa János a helvét irány támogatója – ezt Josias Simler (1530–1576) 1575-ben, Bázélban megjelent kozmográfiájának dedikációja²⁴ bizonyítja: „Ad generosum et magnificum Dominum D. Joannem Balassam de Gyarmath, orthodoxae religionis et bonarum artium summum in Hungaria

²¹ Vö. Takáts Sándor, Régi idők, régi emberek, Bp., 1922, 38, 167 (2. kiad., Bp., 1930, 43, 181); Uő, Rajzok a török világból, I, Bp., 1915, 16; Zoványi Jenő, A reformáció Magyarországon 1565-ig, Bp., 1922, 298 (reprint: 1986).

²² RMNy 183: Melius Péter, A keresztyének nyomorúságokban való vigasztalásoknak és könyörgéseknek igaz módja, Debrecen, 1562.

²³ RMNy 259.

²⁴ Vö. Aethici Cosmographia. Antonii Augusti Itinerarium Provinciarum. Ex Bibliotheca P. Pithoei, cum scholiis Josiae Simleri, Basileae 1575 (Hungarica. Ungarn betreffende im Auslande gedruckte Bücher und Flugschriften, Hrsg. Alexander Apponyi, München, 1903, Nr. 462; reprint: Bp., 2004).

patronum.” (A nemzeti és nagyságos Gyarmati Balassa János úrnak, az igaz [ortodox] vallás és a szépművészetek [bonarum artium] legfőbb magyarországi patrónusának.) A Svájcban élő, Balassát legfeljebb ha hírből, alumnusai révén ismerő Simler egyrészt később, 1575-ben nyilatkozik így, másrészt a magyar viszonyokban vélhetőleg tájékozatlan külföldi. Az *ortodox* jelzőnél itt sokkal érdekesebb, hogy egy svájci reformátor Balassi Bálint apját a magyarországi „bonarum artium” legfőbb patrónusának tartja. Ez ne tévesszen meg minket, itt minden valószínűség szerint teológiai értelemben kell a szépművészeteket érteni, úgy, ahogy a spekulációs teológiát elutasító Luther is vélte, aki a „Quae faciant theologum?” (Mi teszi a teológust?) kérdésre így válaszolt: „1. gratia Spiritus; 2. tentatio; 3. experientia; 4. occasio; 5. sedula lectio; 6. *bonorum artium cognitio*.” (1. a Szentlélek kegyelme; 2. a kísértés; 3. a tapasztalat; 4. az alkalom; 5. a serény olvasás; 6. *a szépművészetek ismerete*.)²⁵

Végül is, perdöntő adatok híján, nem lehet dogmatikailag egyértelműen meghatározni az 1570-es évek eleji Balassi Bálint vallásosságának jellegét. Bizonyos, hogy protestáns, bizonyos, hogy hite lutheránus alapozottságú, ám hogy ettől az alaptól a kryptokálvinizmus, a kálvinizmus avagy a zwingliánus eszmék felé mennyiben tér el, nem tudhatjuk. Pontosabban: a kialakulatlanabb magyarországi dogmatikai-felekezeti viszonyok között nem tudjuk ezeket az eltéréseket egyértelműen felekezeteknek megfeleltetni. Legalábbis a *Füves kertecske* vonatkozó részei erről nem – nem erről – tudósítanak.

A szerzőség kérdésében a fentiek alapján Eckhardtnál bizonytalanabban kell fogalmaznunk. Csak az bizonyos, hogy Bornemisza szerzőségét egyértelműen kizáró érvek nincsenek. A nyelvi jelenségek rigorózus vizsgálata semmiképpen sem dönti el a kérdést, egyáltalán nem kizárt, hogy ugyanazt a szöveget ki-kí a saját nyelvállapota szerint rendezze sajtó alá, azaz Eckhardt ilyen jellegű érvelésének nem tulajdonítunk jelentőséget.²⁶ További érvei közül figyelmet érdemel, hogy Bornemisza voltaképpen nem követett el plágiumot, hiszen a korban, főleg vallásos művek esetén,

²⁵ Vö. D. Martin Luthers Werke, Kritische Gesamtausgabe (Weimarer Ausg.), Hrsg. Ulrich Köpf, Hermann Böhlau Nachf., 2000, III, 312.

²⁶ Vö. Eckhardt, i. m., 374–375.

teljesen másképpen értelmezték a copyright fogalmát, mint később. De azért azt se feledjük: ha Bornemisának nem volt köze a szöveg kialakulásához, korabeli copyright-felfogás ide vagy oda, *ez volna az egyetlen olyan mű életében*, amelyet nem ő írt, mégis a saját neve alatt jelentetett meg.

A magunk részéről szívesebben képzeljük el a művet a teológus-tanító Bornemisz és a Nürnbergből frissen hazaérkezett, a német nyelvben immár ugyancsak járatos ifjú Balassi Bálint, a tanítvány összemunkálkodása eredményének. Ezt a német szöveghez aránylag szorosan tapadó munkát teszi közzé, a címlapon írottakkal a helyzethez aktualizálva 1572-ben Balassi Bálint, s ugyanezt a munkát aktualizálja (csak másképpen és más alkalomra), toldja meg a maga kiegészítéseivel 1577-ben megjelent művében Bornemisz.

A valószínűsíthető stemma tehát:

*A gyermek Balassi Bornemisz
tutorsága alatt készült fordítása*

Sempte
Bornemisz Péter
1577

Detrekő
Mantskovit Bálint
1584

Krakkó,
Balassi Bálint
1572

Bártfa
David Gutgesell
1580

Debrecen
Csáktornyai János
1593

Ha így volt, az e dolgozat elején vázolt atya-letartóztatási életkép a mű születése szempontjából tökéletesen lényegtelennek válik: Balassi, mint majd később is, pl. a *Szép magyar komédia* fordításakor avagy versciklusa szerkezetének kialakításakor, életét hasonítja (fikciósítja) az irodalomhoz; a látszólagos önéletrajzi vonatkozások egy fikciós önkép összetevői. Az ifjúkori *Füves kertecskét* sem kell feltétlenül olyan alkalmi irodalomnak tekinteni, amelyet egy sajátos élmény vagy élethelyzet szült. Ellenkezőleg: legalább ilyen jogos a Bornemisz feladta Hausaufgabe-értelmezés, olyan mű,

amelybe itt-ott Balassi mestere is belejavíthatott, s amely „az ő szerelmes szüleinek háborúságokban való vigasztalására” alkalmaztatott, *de nem ezért íródott*.

A *Füves kertecske* és Balassi versei között fellelhető számos párhuzam bizonyítja, hogy teológiai felfogását és egész gondolkozásmódját e fiatalkori mű mélyen befolyásolta. Olyan mélyen, hogy ha feltárjuk azt a teológiát, amely a szerelmes verseken belül és e versek ciklussá szervezésében egyaránt megnyilvánul,²⁷ természetesen túlozva, azt mondhatjuk: a *Füves kertecske* nem más, mint Balassi poétikatankönyve.

Megválaszolatlanul hagytuk, mert nem tudjuk megválaszolni, hogy az első kiadást követő kiadásokhoz, szövegváltozatokhoz volt-e valami köze Balassinak. Az szinte bizonyos, hogy a stemma bal oldali ágához, a Bornemisza–Mantskovitvonalhoz nem. Ismerve a bányavárosokhoz fűződő szoros kapcsolatait, továbbá például a Besztercebánya és Bártfa közötti szellemi cserekereskedelmet, a bártfai kiadás esetében ezt már nem zárhatjuk ki. Ám hogy miért pont a hatodik fű közepe tájától fogta el a stilizálási kedv (a változtatások többsége voltaképpen stilisztikai-tartalmi javítás), erre nem tudnánk válaszolni. A legvalószínűbb, hogy a későbbi kiadások, mint Eckhardt is véli,²⁸ már semmilyen szálon nem kötődtek Balassihoz.

*

Az 1572-es krakkói kiadás egyetlen fennmaradt példánya egykor a Balassival lényegében egyidős (kb. egy évvel fiatalabb) ecsedi Báthory Istváné, a majdani országbíróé volt. Ő, valamelyik Báthory András s más 16–19. századi kezek is bele-belejegyzeteltek a nyomtatványba. Balassi és Báthory István között szoros viszony lehetett, hiszen a *Balassa-kódex* szerint²⁹ egyik könyörgése az országbírónál maradt, továbbá a *Balassa-kódex* Báthory egy istenes versét is megőrizte.

²⁷ Lásd erről: Kőszeghy Péter, Balassi és a legfőbb hatalom, avagy Balassi teológiája, in Balassi Bálint és a hatalom, szerk. Tuomo Lahdelma, Amedeo Di Francesco, Pasztercsák Ágnes, Universität Jyväskylä, Jyväskylä, 2004, 29–61 (Hungarologische Beiträge, 15).

²⁸ BÖM, II, 57.

²⁹ A Balassa-kódexben olvasható: „Ezek az énekek, kiket Balassi Bálint gyermek-sígétül fogva házasságáig szerzett. Jóllehet kettő hűja: az egyik egy virágének az Irgalmazz Úristen nótájára, kinek az kezdeti így volt: Valyon meddig akarsz engem kesergetni. Az elveszett. Másik egy könyörgés a Palatics nótájára, ki az nyíri Báthory Istvánnál és Ugnotnénál is volt.” (Kiemelés tőlem – K. P.)

Ecsedi Báthory margináliái bibliai idézetek, zoltárparafrázisok, meditációtöredékek – mintha e margináliák során alakulna, előlegeződne a *Meditációk* írója. Lehet, hogy a *Füves kertecske* volt az egyik ihlető forrás? Azonos bibliai helyeket mindenesetre találhatunk, pl. a *Füves kertecskében*: „mert így vagyon megírva Ezech. 33. cap.: Élek én, azt mondja az Úr, nem akarom az bűnösnek elvesztét, hanem hogy megtérjen az ő bűnéből és éljen”; a *Meditációkban*: „Élek, én Isten, ki nem kívánom az bűnösnek elvesztét, hanem megtértét és éltét.”

A *Meditációk* írásának nem ismerjük a pontos idejét, és azt sem tudhatjuk, hogy a *Füves kertecskébe* írt bejegyzések mikoriak, elvileg 1572-ből ugyanúgy származhatnak, mint a 17. század elejéről. Mégis, majdnem teljes bizonyossággal kijelenthetjük, hogy a századforduló környékén íródhatott *Meditációknál* a *Kertecske* margináliái korábbiak.³⁰ A grafomán gyakorisággal a *Meditációk* szövegébe írt CSB (Comes Stephanus de Báthor) monogramok helyett a krakkói kiadásban mindenütt SB van, a *Comest* ezek szerint Báthory később kezdte használni. A fordítottja valószínűtlen. Az írásképp is kiforrotlanabb, fiatal emberre vall. A *Füves kertecskébe* írt néhány sor még főleg a katolikus tanok ellen irányul, szemben a *Meditációk* antitrinitárius-ellenes hangvételével.

*

A *Füves kertecske* eddig megjelent kiadásai – mind az Eckhardt-féle, 1955-ös kritikai kiadás, mind az általam 2004-ben sajtó alá rendezett – számos vonatkozásban romlott szöveget tettek közzé. Az eredeti mű hadifogsága idején egy 19. századi másolat³¹ állt csak a kutatás rendelkezésére, ennek hibái (és a sajtó alá rendezők esetenként téves emendálásai) öröklődtek tovább. Jelen faksimile tekinthető tehát Balassi fiatalkori műve első hiteles, nem korabeli kiadásának.

Jegyezzük végül meg, hogy a C12 ívjegyű lap (a kézzel írt számozás szerint a 70–71. oldal közé eső) az eredetiből hiányzik.

³⁰ Balázs Mihály egy közelmúltbéli, még nem publikált előadásában említette, hogy Font Zsuzsa Marosvásárhelyen talált egy Benkő József által összeállított, Erdély történetére vonatkozó jegyzéket nyomtatott és kéziratos könyvekről. Ezen a listán a fólió formátumú kéziratos kötetek között szerepel a következő: „Etsedi Bathori Istvan (judex curiae Regiae in Hungaria) nagykönyve, melyet maga írt 1582–1605 esztendőök között és tájatt maga kegyességének gyakorlására.”

³¹ MTAK Kt., M. Irod. Régi és újabb írók 29.

Monok István

A SÁROSPATAKRA VISSZATÉRT KÖNYVEK ÉS A RÁKÓCZI-KUTATÁS: A RÁKÓCZIAK BIBLIÁI

A magyar művelődéstörténetírás, közelebbről a könyvtörténet mindig is szívesen foglalkozott a Rákóczi család könyves műveltségével. A különböző Rákóczi-udvarok – Szerencs, Sárospatak, Regéc, Zboró, Makovica, Munkács – könyvtáraival, a pataki nyomdával, illetve a család egyes tagjainak patrónusi tevékenységével. A sárospataki Református Kollégium szerepe a magyarországi protestáns (főként kálvinista) értelmiség képzésében a XVI–XVII. században meghatározó volt, könyvtára pedig egyike a legnagyobb korabeli intézményi gyűjteményeknek. A város mezőváros volt, vagyis a kulturális intézmények arculatának alakításában a mindenkori birtokos család ízlése, állásfoglalása döntő tényező volt még akkor is, ha a család éppen nem kívánt beavatkozni a egyes intézmények (iskolák, egyházak) belső ügyeibe. Sárospatak a korai újkorban az egyik legnyitottabb szellemiségű református iskolát tudhatta magáénak, olyat, amelynek falai között a más vallások tanításairól sokat hallottak a diákok, megtanulták értékeiket, és azt is, amit ők kritizáltak azokban.¹ A kollégium könyvtára részben következménye ennek a nyitottságnak, de feltétlenül segítője e

¹ A kollégium történetéről összefoglalóan, teljes bibliográfiával: A Sárospataki Református Kollégium története. Szerk. A Tiszáninneni Református Egyházkerület elnöksége. Bp., 1981.

hagyomány megőrzésének.² A diákok generációinak sora tanult az egyre heterogénebb összetételű könyvtárban, és amikor a Rákóczi-család közel 2000 kötetes gyűjteményét Loránffy Zsuzsanna 1660-ban a kollégiumra hagyta örökül, ez a sokféleség modernséggel is párosult.³

A szakemberek sokat vitatkoztak már arról, hogy az I. Jakab angol király unokáját (V. Frigyes cseh király, Pfalzi választófejedelem lányát), Henriette-t feleségül vevő Rákóczi Zsigmond politikai nézetei milyen szellemi forrásokból táplálkoztak. Megértésükhöz nem elég arra utalni, hogy a pfalzi Henriette családjának René Descartes volt a tanácsadója, és az sem, ha tudjuk, Johannes Amos Comenius is részben Zsigmond kedvéért vállalta el a pataki meghívást. Ezek a tények arra azonban magyarázatot adnak, hogy I. Rákóczi György fejedelem fiatalon meghalt Zsigmond fiának könyvtára miért lehetett ennyire modern, széles látókört adó. De ne szaladjunk előre az időben, térjünk vissza a szóban forgó Zsigmond nagyapjához, a Rákóczi dinasztia hatalmát megalapozó Rákóczi Zsigmondhoz (1544–1608).

A család fejedelmi ágának megalapítója sok tekintetben különleges ember volt.⁴ A köznemesi családot gazdasági tehetségével emelte az arisztokraták sorába, politikai bölcsessége hívta fel személyére az erdélyi rendek figyelmét, így Erdély választott fejedelme lett (1607. február 12. –

² A könyvtár történetéről a fontosabb összefoglaló munkák: Szinyei Gerzson: A sárospataki főiskolai könyvtár története. Sárospatak, 1884; Szentimrei Mihály: A kollégium tudományos gyűjteményei. In: A Sárospataki Református Kollégium története. Szerk. A Tiszáninneni Református Egyházkerület elnöksége. Bp., 1981. 275–299.; Pataki téka. Theca Patachiana civitas bibliothecarum. Sárospatak a könyvtárak városa. A 800 éves város könyvtárai. Szerk. Kiss Endre József. Sárospatak, 2001 (A Sárospataki Zrínyi Ilona Városi Könyvtár kiadványai, 2.)

³ A korabeli könyvtári katalógusok kiadása: Partiumi könyvesházak 1621–1730. Sárospatak, Debrecen, Szatmár, Nagybánya, Zilah. Sajtó alá rend. Fekete Csaba, Kulcsár György, Monok István, Varga András. Szerk. Monok István, Varga András. Bp.–Szeged, 1988. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 14.) – a továbbiakban: ADATTÁR 14. 5–137.

⁴ Életéről az egyik legutóbbi, teljes bibliográfiai apparátussal felszerelt monográfia: Hangay Zoltán: Erdély választott fejedelme. Rákóczi Zsigmond. Bp., 1987, Zrínyi Kiadó (Korok és emberek) – a továbbiakban: HANGAY 1987.

1608. március 5.), erkölcsi tartása mutatkozott meg akkor, amikor a polgárháborút elkerülendő lemondott választott tisztségéről, s vele a fejedelmi hatalomról. A korban ritka cselekedet, manapság pedig elképzelhetetlen: valaki erkölcsi megfontolásból lemond a hatalomról. Látva a hatalomért folyó küzdelmet, 1607. augusztus 27-én Forgách Zsigmondnak meg is írta: „Az én részemről az erdélyi vajdaságért csak egy tyúknak sem leszen halála.”⁵ Mi adta Rákóczinak ezt az erőt? Bizonyára sokfajta magyarázat létezik. A korszak, Rákóczi ifjúkorának erkölcsi tanítása a keresztény újsztoicizmus bizonyára az egyik szellemi támasza volt. A XVI. század utolsó évtizedeiben a magyar kálvinista arisztokrácia, udvari környezetük a kor kiváló erkölcsfilozófusa, a németalföldi Justus Lipsius (1547–1606) műveit forgatta, keresték a leidenben tanító tudóssal a személyes kapcsolatot is.⁶ Rákóczi Zsigmond birtokos szomszédai, rokonai – Ecsedi Báthory István, Homonnai Drugeth István, Mágocsy Gáspár, de még Bocskay István is – csakúgy, mint a jeles értelmiségiek – Rimay János, Forgách Mihály, Draskovich János, Prágai András, Darholcz Kristóf, Szenci Molnár Albert, Alvinczi Péter stb. – a fiktív Marcus Aurelius életrajzot fejedelemsükké formáló spanyol ferences szerzetes, Antonio Guevara (1480–1545) munkáiból, Justus Lipsiusnak az uralkodók és az alattvalók számára megírt erkölcsstanából tájékozódtak.⁷ Ám az erkölcsi alapokat mindenképpen a Biblia ismeretéből nyerték. A fejedelemmé választása idején már idősnek számító Rákóczi Zsigmond egészségi állapotát, szellemi frissességét másként-másként ítélték meg környezetében, illetve a birodalmi és országos központokban, Prágában, Bécsben, Pozsonyban, vagy Gyulafehérvárt. Forgách Zsigmondnak 1607. augusztus 15-én reagál is ezekre a vélekedésekre: „Miképpen aggság, bénaság, hallomásom – az kegyelmetek írása szerint – mindenképpen az Úristen kezében vagyok. Ha mi több fogyatkozást talál kegyelmed bennem, hagyunk az Úristenre is benne. Lassan-lassan

⁵ Idézi HANGAY 1987. 191.

⁶ Vö. Klaniczay Tibor: Az akadémiai mozgalom és Magyarország a reneszánsz korában. In: Klaniczay Tibor: Pallas magyar ivadéka. Bp., 1985, Szépirodalmi Kiadó. 29–31.

⁷ Összefoglalóan lásd: Vargha Anna: Iustus Lipsius és a magyar szellemi élet. Bp., 1942, Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó (Értekezések a magyarországi latinság köréből. 7.)

uram egymás után mind kiballagunk az árnyékvilágból. Omnis potestas a Deo.”⁸ Erről a lelkeségről a legszebb kortárs irodalmi emlékeink tanúskodnak: Balassi Bálint és Rimay János költészete, Bocskay István⁹ és Ecsedi Báthory István végrendelete,¹⁰ vagy éppen ez utóbbinak a meditációi.¹¹ Ezen meditációk kiadatlan kiegészítése éppen Balassi Bálint Michael Bock-fordítása (Betegh lelkeknek való füves kertecske) első kiadásának egyetlen fennmaradt, sárospataki – 2006-ban hazatért – példányában maradt ránk.¹²

A felsővadászi kúrián 1544-ben született Rákóczi Zsigmond tanulmányi éveit a Perényiek sárospataki protestáns, későhumanista szellemiségű udvarában, a különféle vallások egymást építő együttélésének szép példájául szolgáló Hegyalján töltötte. E terület XVI. századi szellemi arculatáról fontos elmondani, hogy az itt szolgáló lelkészek és tanítók, tanárok képzetében – annak ellenére, hogy a kálvinista egyház többségének számított – a lutheránus–humanista Wittenberg játszotta a legfőbb szerepet.¹³

Rákóczi Zsigmond temetésén Miskolci Csulyak István, kálvinista prédikátor a főúr iskolai éveiről így emlékezett meg: „Atyja ... az tisztességes tudományoknak tanulására scholában járatta ... Az scholában pedig hogy idejét nem haszontalanul foglalta legyen, nyilván vagyon. Mert míg az egyetlen betegség ő Nagyságának keze erejét el nem vötte: nemcsak akaratát írhatta levélben, és másnak keze írását is olvashatta el: de még több foglalatossága között is, az szent Bibliának és az jól viselt dolgokról írott

⁸ Idézi HANGAY 1987. 190–191. A latin szöveg fordítása: Minden hatalom az Istentől származik.

⁹ Bocskai István Testámentumi rendelése. Előszó és jegyzetek: Szigethy Gábor. Bp., 1986, Magvető Kiadó (Gondolkodó magyarok)

¹⁰ Ecsedi Báthory István végrendelete. Bevezetéssel közreadja Vadász Veronika. Szeged, 2002, SZTE BTK (Fiatal filológusok füzetei. Korai újkor 1.)

¹¹ Ecsedi Báthory István meditációi. Sajtó alá rend.: Erdei Klára, Keveházi Katalin. Bp.–Szeged, 1984, MTAK (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 8)

¹² Krakkó, 1572, RMNy 318

¹³ Összefoglalóan lásd: Szabó András: A késő humanizmus irodalma Sárospatakon, 1558–1598. Debrecen, 2004, Hernád Kiadó (Nemzet, egyház, művelődés, 1.)

könyveknek olvasásában magát gyönyörűségesen gyakorolta.”¹⁴ Bizonyára nem egyszerűen a humanista rétorika szabályai szerint kötelező dicséret mondatta Miskolci Csulyakkal ezeket a szavakat. Az a hang ugyanis, ahogy Rákóczi 1589. március 26-án Ernő főhercegnek a Biblia teljes magyar fordításának szükségességéről írt,¹⁵ amikor a vizsolyi nyomdát védelmezte, azt mutatja, hogy a főúr teljesen tisztában volt a vállalkozás jelentőségével. A birtokán, Vizsolyban, Mágocsy Gáspár (?–1587?) házánál berendezett officina, illetve a kis fordítói kör rendelkezett a legfontosabb Biblia kiadásokkal, illetve kommentárium kötetekkel.

Ezeket most itt nem soroljuk fel,¹⁶ hiszen nem bizonyítható, hogy maga a patrónus, Rákóczi Zsigmond is ismerte mindegyiket, és egy részük a továbbiakban amúgy is említésre kerül, mint a család valamelyik tagjának tulajdonában volt kötet. Bizonyára nem alaptalan feltevés ugyanakkor, ha azt állítjuk, hogy az általa patronált kiadás, és az azt követő konkordancia személyes használatú példányként is megvolt otthonában.

Rákóczi Zsigmond négyszer nősült, háromszor maradt özvegyen. Három fia közül (valamennyi a harmadik feleségtől, Gerendi Annától született) csak Pál és György vitte tovább a család nevét. Zsigmond (1594–1620) fiatalon meghalt, csakúgy, mint leánytestvérük Erzsébet (?–1604), Homonnai Drugeth Bálint felesége. Rákóczi Pál (1595–1636) nem ismerhette édesanyját, a negyedik feleség, a katolikus Telegdy Borbála nevelte. A család katolikus ágát képviselte tehát a XVII. század első

¹⁴ Idézi HANGAY 1987. 13.

¹⁵ Kiadta Herczog József, Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár, vol. XI. Bp., 1927. 30–31.

¹⁶ A fordítás forrásaival jelentős szakirodalom foglalkozik. Most itt csak néhány összefoglaló munkát emelnék ki: Károlyi Gáspár: A Vizsolyi Biblia előjáró beszéde. Közli Czeglé Imre. In: Tanulmányok és szövegek a magyarországi református egyház XVI. századi történetéből. Szerk.: Bartha Tibor. Bp., 1973 (Studia et acta ecclesiastica, 3) 519–536.; Szabó András: A Vizsolyi Biblia lehetséges forrásai, a humanista latin bibliafordítások. Theológiai Szemle, 1991/1.; Imre Mihály: A Vizsolyi Biblia egyik forrása: Petrus Martyr. Debrecen, 2006, Tiszántúli Ref. Egyházkerület; Humanistes du Bassin de Carpathes I. par István Monok, Edina Zvara. Turnhout, 2006, Brepols (Europa Humanistica) 217–238.

felében. Pál felesége Hethési Pethe Anna lett, akitől egy leánya, a felnőtt korára apácává lett Anna Mária és fia, László (1633–1664) született. Az apa, Rákóczi Pál, és a fiú, László,¹⁷ és Telegdy Borbála is¹⁸ könyvszerető emberek voltak. Fennmaradt könyveik tanulása szerint a család régebbi könyvanyagát Pál örökölte, feltűnően sok az ősymotatvány közöttük. Bibliák is persze, amelyeket a XVII. század elején már csak a régiségük okán őriztek, olvasni a modernebb kiadásokat kedvelték.

Rákóczi Pál 1619-ben ajándékba kapta a Biblia 1478-as, velencei kiadását Bornemisza Jánostól. Korábban Nagyváti Imre, illetve Mágócsy Gáspár tulajdonában volt.¹⁹ A könyv azonban már a XV. században Magyarországra került, amit bizonyítanak a nyelvemlékként is fontos bejegyzések, a Nagyváti-glosszák.²⁰ Egy Biblia-kommentár kötete valamelyik ferences szerzetes révén került Erdélybe (talán a sebesi ferences rendházban kapta használatra). Benito Pereira spanyol ferences testvér Kölnben 1601-ben megjelent, Mózes első könyvéhez fűzött magyarázatait a felnőtt Pál vásárolta magának (1628-ban), amely vásárlás azért érdekes, mert ilyen jellegű kommentár kötetek nem tartoztak általában arisztokratáink érdeklődésének homlokterébe.²¹

¹⁷ Rákóczi Pál és László könyveiről lásd: Monok István: A Rákóczi-család könyvtárai. – Bibliotheken der Familie-Rákóczi. 1588–1660. Szeged, 1996. Scriptum (A Kárpát-medence koraiújkori könyvtárai. Bibliotheken im Karpathenkechen der frühen Neuzeit. I.) (– a továbbiakban: MONOK 1996) 205–217.

¹⁸ Szilágyi Sándor, Történelmi Tár 1893. 591., vö. MONOK 1996. 205–207.

¹⁹ Biblia Latina. Venetiae, 1478, Leonhardus Wild, in fol. – GW 4233.; KOTVAN 1979. Nr. 227. I. – Az a2 folión: „Ex libris Paulo Rakoczi de Felső Vadas 1619 3. Augusti ex dono G. D. Joannis Bornemissa in Abbos”; „Iste liber pertinet ad Emericum de Naguat”; „Junior Casparus Magoczi Anno Domini 1565 Agriae”

²⁰ Király Péter: Ismeretlen magyar glosszák. Jászói, Zirci, Nagyváti glosszák. Nyelvtudományi Értekezések, 1959. 17–59.

²¹ Pererius Valentinus, Benedictus (Benito Pereira): Commentariorum et disputationum in Genesim Tomi quatuor ... Coloniae Agrippinae, 1601, Antonius Hierat, in fol. – Gyulafehérvár, Római Katolikus Hittudományi Főiskola Könyvtára – Bejegyzései: „Ex libris Pauli Rakoczi de Felseő Vadasz Comitum Supremi Comitatum Saaros et Thorna 1628”; „Ex libris F. Mártonffy”; „Liber Seminarii Incarnatae Sapientiae 1875”. A kötet leírását Balázs Mihály bocsátotta rendelkezésünkre.

Pál fia, Rákóczi László három évesen veszítette el apját. Gyámja, atyja testvére, a kálvinista fejedelem Rákóczi György lett. Feltétlenül utalnunk kell arra a tényre, hogy vannak dokumentumok arra nézve, hogy a gyám,²² könyveket is vitetett Patakra a Pál, illetve árvái birtokolta várakból. László hallatlanul izgalmas egyéniség volt. Ha egy évszázaddal később élt volna, akár Benyovszky Móric társa lehetett volna a kalandok keresésében, a nyughatatlan tenni akarásban. Talán Rákóczi intellektuálisabb alkat volt. A bécsi és gráci tanulmányok, a spanyolországi, az itáliai, a lengyelországi utazás, a világra nyitott Zrínyi Miklóssal való beszélgetés, mind-mind olyan impulzus, amely a mediterrán világ irányba lökte a felföldi hétköznapi valóságába zárt ifjút. Naplója alapján,²³ vagy akár halálában, meggondolatlanak is mondhatnánk. Azt hiszem azonban, hogy a kert-, és harcművészet közti különbséget ő magában, az alkotni, a tenni akarással oldotta fel, ezért volt mindkettő kedves számára. A kalandvágy – ahogy a Földközi tengerre vágyott, vagy ahogy meggondolatlanul a halálba rohant Váradnál (1664) – legyőzhetetlen volt számára, ugyanakkor a háttérben intellektuális kihívás munkált. Lászlónak nem született fia, vele kihalt a családnak ez az ága. Leánya, Erzsébet (1655–1707), az egyik első női írónk, idős korára kiállhatatlan vénasszonnyá vált, megkeserítve családját és környezete életét.

László könyvei közül keveset ismerünk, és ezek is merőben idegenek személyiségétől. A 18 ismert kötet ősnymtatvány, amelyeket 1651-ben a sebesi ferenceseknek ajándékozott. Talán nem véletlenül szabadult meg tőlük. Ezek közül az egyik, a kései középkor legnépszerűbb ferences szerző-

²² A javakat Máriássy Ferenc kezelte, 1642-ben Rákóczi neki írt levelében említi a Patakra szállítandó könyveket. Vö. A magyar könyvkultúra múltjából. Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése. Sajtó alá rend. és a függelékét összeáll. Herner János, Monok István. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 11.) Szeged, 1983. 494–495.; az egyes tételek feloldásával, illetve a Rákóczi Pálra vonatkozó adatok feldolgozásával: MONOK 1996. 208–211.

²³ Rákóczi László naplója. Sajtó alá rend.: Horn Ildikó. Utószó: R. Várkonyi Ágnes. Bp., 1990, Magvető Kiadó (Magyar Hírmondó)

jének Nicolaus de Lyrának Biblia-kiadása.²⁴ Ezt az editiót Rákóczi László korában már jószerevel olvasni sem tudták a kézírást utánzó betűtípus, és az idegenül ható rövidítések miatt. Feltételezhető, hogy a reformáció sodrában feloszlott lechnici kartauzi kolostor könyveinek egy része a Rákóczi család tulajdona lett, így örökölte(?) László. A ma, a Szlovák Nemzeti Könyvtárban, Turócszentmártonban található kötetek mind-egyike középkori teológia, illetve logikai tankönyvek.

Rákóczi Zsigmond másik fia, György (1593–1648) élt igazán azzal a lehetőséggel, amelyet apja nyújtott számára, következetesen és kíméletlenül dolgozott a család anyagi gyarapításán. Lelkiekben, és több tulajdon-ságban méltó társra talált Lorántffy Zsuzsannában (1600–1660), akit 1616-ban vett feleségül. Patak és Erdély fejedelemasszonya kemény személyiség volt, ahogy az élet vele. Hat gyermeke közül kettő élte meg a felnőtt kort, de őket is, ahogy férjét, eltemette. A hitből, az erkölcsi tanításból származó állhatatosság (constantia) nélkül ezeket a csapásokat nem viselte volna el.²⁵ Férje is, ő is „bibliás ember” volt, olyan, akinek napi szükséglete a Szentírás forgatása, az abból merített erő.

Rákóczi György szenvedélyes gyűjtő volt. A kortársak és a történétírók ugyan elsősorban birtokgyűjtő buzgalmát emelik ki, nem kis éllel, úgy tűnik azonban, hogy a könyvtárát is következetesen gyarapította. A historikus még ebben is túlzást lát, hiszen megfogalmazódott ellene a vád, hogy a gyulafehérvári fejedelmi tékából, a Patakon a családi könyvtárban meg

24 BIBLIA; NICOLAUS de Lyra: Postilla super Bibliam. Cum expositionibus Guillemi Britonis et additionibus Pauli Burgensis et correctoriis editis a Matthoe Doering. Pars I. Norimbergae, 1481, Antonius Koberger, in fol. – HC 10369.; KOTVAN 1979. Nr. 885. – Egyetlen szignált bejegyzése: „Ex libris Illustrissimi Comitis ac Domini Domini Ladislai Rakoczi mutuatus et ad usum concessus Conuentui Sebesiensis Anno 1651 die 22 Maij L. Mppa.”

25 A születésének 400. évfordulóján megjelent, róla szóló három kötet összefoglalja az eddigi szakirodalma is: Lorántffy Zsuzsanna album. Szerk.: Tamás Edit. Sárospatak, 2000 (Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetek, 39.); Erdély és Patak fejedelemisszonya. I–II. kötet. Szerk.: Tamás Edit. Sárospatak, 2000 (Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetek, 40–41.)

nem lévő könyveket elvitette.²⁶ Valószínűtlen feltevés, igaz azonban, hogy volt könyvforgalom Gyulafehérvár és Patak között. Ha más nem a fejedelmi nyomda kiadványait időről időre, Patakra is eljuttatta.²⁷

A szakemberek véleménye inkább affelé hajlik, hogy a gazdag, nyitott szellemiségű pataki családi gyűjteményt inkább a kisebbik fiú, Zsigmond használta.²⁸ Az öreg fejedelem nem nagyon. A historikus írásokat, az alapvető jogi munkákat, kálvinista vallása alpműveit, a napi vallásgyakorlat könyveit biztosan forgatta. A Bibliát pedig napi következetességgel, ahogy ezt az egyes fennmaradt kötetek bemutatásánál látni fogjuk. Úgy tűnik, ha felbukkant bármilyen Biblia-kiadás a környezetében, akkor törekedett megszerzésére. A gyűjtemény gyarapítási folyamatának csak mozaikjai állnak előttünk. A könyvek összeírása abból az időből ismert, amikor azokat Lorántffy Zsuzsanna halála után átvitték a várból a református kollégium épületébe.

A család könyvtárát Patakon az 1630-as években Tolnai István, a város első papja kezelte. Rendezte – sajnos ez a katalógus (ha volt is) nem maradt ránk –, illetve a megvételre felajánlott könyveket hasonlította a már meglévő anyaggal, így adott tanácsot a fejedelemnek.

A Rákóczi-család pataki könyvtárának gyarapodását néhány levélből, töredék könyvjegyzékből tudjuk csak nyomon követni. Töredékes az a katalógus is, amelyet akkor állítottak össze, amikor Lorántffy Zsuzsanna halála után, az ő végakarátának megfelelően a könyvek a pataki református kollégium könyvtárába kerültek.²⁹ A könyvtár, mint Rákóczi Zsigmondé

²⁶ Vö.: Jakó Zsigmond: A nagyenyedi Bethlen Kollégium könyvtárának kezdetei és első korszaka, 1622–1658. In: Jakó Zsigmond: Írás, könyv, értelmiség. Tanulmányok Erdély történelméhez. Bukarest, 1976. 201–204.

²⁷ Rákóczi országglása idején a gyulafehérvári nyomda Erdély legnagyobb officinája volt. Vö. V. Ecsedy Judit: A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában, 1473–1800. Bp., 1999, Balassi Kiadó. 123–126.

²⁸ Erre utal az is, hogy a kollégium könyvtárában, mint az ifjú Zsigmond könyvei kerültek összeírásra. Lásd alább.

²⁹ A datálatlan töredék tehát 1660 körül készült. Eredetije: Sárospatak, Református Kollégium Nagykönyvtára Kt. 1113/1. Kiadása, a könyvtár történetével: Harsányi István: A sárospataki Rákóczi-könyvtár és katalógusa. Bp., 1917, Stefánia Nyomda (a továbbiakban: HARSÁNYI 1917)

került összeírásra, utalva arra, hogy az ifjú Zsigmond nagy gonddal gyarápította szülei gyűjteményét, amelynek a kortársak szemében értő használója is volt. Nézzük, hogy ezek közül melyikek kerültek most vissza a sárospataki könyvtár polcaira, és ezekből milyen új információkat tudunk meg a család könyvhasználatára nézve.

1. Biblia Latina. Venetiae, 1498, Simon Bevilaqua, in 4. – Sárospatak, a visszatért könyvek között.

Rákóczi György fiatal kori írása a 490v főlíón: „Ez Biblianak wacion imar Anni 135, elmúlt mar die 8 Maji Keövetkezjk mar 136 estendeöre ez byblia mota niomtattak; 1633”; „A Sáros Pataki anya oskola könyve Tisztel(etes) Aranyi Jósef Szántai Predicator Úr(am) ajándékából. Jegyzette September 18dik napján 1837. Somosy János”

2. Szent Biblia, az az Isten nec O es Wy testamentumanac ... szent könyuei. Magyar nyelwre fordittatott egészen és wijonnan ... Vizsoly, 1590, Mantskovit Bálint, in fol. – Sárospatak M 24; RMNy 652. a most visszaadott könyvek között van.

Első tulajdonosa I. Rákóczi György volt, ezután a kollégiumé lett: „Liber Illustris Scholae Sar(os) Pa(tachinae)” (1660 körül); 207. levél alján: „Ex libris I. Coetus”; 1671: „Residentiae Societatis Jesu Patakin”; 1683-ban visszakerült; „Liber Scholae S. Patak 1739”; A XIX. század elején Szombathi János könyvtárnok köttette be két kötetbe. Harsányi is csak az Újszövetséget találta meg (Harsányi 1912. Nr. 12.) Szombathi bejegyzése: „NB. Úgy gondolom, hogy ez az Uj Testamentom régenten az Első Rákóczi Györgyé volt: a ki igen szorgalmasan olvasta a Bibliát, s azt mondják, hogy 27-szer olvasta által. Feljegyezte itten, hogy ő 1619-dik és 1620-dik esztendőekben olvasta által az Uj testamentomot: úgy látszik, hogy sokat utazván: mert olvasta azt: Sáros-Patakon, Borsiban, Leleszen, Ónodban és Besztercén: a miképen az Uj Testamentomi mindenik könyvnek végén az írást vagy-is jegyzést róla láthatni. Az itt lévő régi kéz írás nagyon egygyez az ő magyar régi kéz írásával.”

3. Szent Biblia, az az Isten nec Ó es Uy Testamentomanac ... szent könyvei. Magyar nyelvre forditatott ... Caroli Caspar előljarobeszédével.

Ez masodic kinyomtatást igazgatta, néhol meg is jobbitotta Szenci Molnar Albert. – Szent Davidnac Soltari ... az Szenci Molnar Albert által. – Kis catechismus ... Hanau, 1608, Johannes Halbey, imp. Levini Hulsii. – RMNy 971.; Sátoraljaújhely, Piarista Gimnázium Könyvtára, Nr. 1244.; Vétel útján került Sárospatakra vissza, majd a többi könyvvel Nyizsnij Novgorodba.

Harsányi István ismertette: Sárospataki Református Lapok, 1909. 40. szám, p. 432–434., majd VISEGRÁDI 1910. p. 25–26. Nr. 5.; a bejegyzés hasonmását szerkesztői közlésben lásd: Sárospataki Református Lapok, 1910. 32. szám, p. 319.; Ott szerepel a kollégiumtól elvett könyvek jegyzékén is (ADATTÁR 14. p. 87. Nr. 74.) Az Újszövetség utáni bejegyzés: „Ez elot valo ket eztendővel kezdettem volt el elől ezt az bibljat es az ujtestamentomt negedikszer es vegeztem el ma 13 marczius Anno 1638 kiert az en Istenemnek legen aldot nagi neve es ismet ma kezdem el az ui testamentomot es egez elettemet ez melle kötelezem es kerem az en istenemmet ky el kezdte az iot bennem vige veghez. Susanna Lorantfy m. pr.” „Liber Illustr. S. Patakiensis”; „Residentiae Patakiensis Soc. Jesu 1677.” Vö. HARSÁNYI 1912. Nr. 6.

Ismételten aláhúzzuk azt a tény, hogy a könyvanyag jellemzését csak néhány ma meglévő kötet, és egy korabeli töredék katalógus alapján végezhetjük csak el.

A Bibliai szövegek kommentárjai a család tagjainak számára megkönynyította az egyes vitatott kérdésekben az eligazodást, de ne feledjük el azt sem, hogy a Rákóczi udvarok könyvgyűjteményei az udvari környezet számára – így a vitatkozó lelkészek, tanárok számára is – nyitottak voltak. Az idézett katalógus-részlet alapján kiemelhető az a tény, hogy a korai és a középkori egyházatyák közül a leghangsúlyosabban Dionysius Carthusianus volt jelen, de ugyanígy Aranyszájú Szent János (Johannes Chrysostomus), milánói Szent Ambrus, Szent Eucharius és Beda Venerabilis is képviselt a gyűjteményben. Aláhúzendó, hogy valamennyi említett szerző kommentárja bázeli, illetve párizsi humanista kiadásban volt a pataki tékában, ami a gyűjtő igényességét mutatja. Ezt a humanista arculatot mutatja a XVI–XVII. századi Biblia-magyarázók sora: Conrad Pellican zürichi, és Sebastianus Barradius mainzi fóliánsai csúgy, mint Moses Pflacher és

Johann Georg Grossius bázeli kiadású kommentárjai. A jezsuita Francesco Toledo egyetlen könyve képviseli a katolikus Biblia-értelmezés irodalmát. Lehet ez érdeklődés jele, a család katolikus ágának öröksége, vagy éppen ajándék. A többi kommentár azonban egyöntetűen kálvinista (helvét, vagy heidelbergi szerzőktől): Ulrich Zwingli, Johannes Oecolampadius, Rudolf Gualterus, Petrus Martyr Vermigli, Augustus Marloratus, David Paraeus, Bartholomaeus Coppen, Johannes Piscator. Ezek közül a többség a XVII. században jelent meg, így joggal állíthatjuk, hogy annak ellenére, hogy a pataki téka kapcsán a család több generációjának gyűjtő szenvedélye nyomán létrejött könyvtárról beszélünk, mégis ez a könyvanyag modernnek mondható. A bibliai konkordancia kiadások közül hét ívrét méretűről van tudomásunk, amelyek közül három igazolhatóan XVII. századi kiadású, ami ismét a könyvanyag frissességét mutatja.

Harsányi István, aki a pataki kollégium könyvtárosaként a legjobban ismerte ennek a gyűjteménynek a történetét is, azt állítja,³⁰ hogy az ifjú Rákóczi Zsigmond azért vásárolta meg a monumentális méretű, kilenc kötetű párizsi kiadású többnyelvű *Biblia Regia*-t, mert a váradi Biblia kiadásának a munkáit szerette volna előkészíteni. Váradon, majd csak 1660-ban jelent meg Szenci Kertész Ábrahám kiadásában a magyar Biblia, nem fér azonban ahhoz kétség, hogy évekkel ez előtt is készültek a kiadására. A friss kommentár-anyag, a nagyszámú, és többféle bibliai konkordancia jelenléte utalhat arra, hogy Harsányi jól látta meg: a családi könyvtár fejlesztésekor tekintetbe vehették egy ilyen nagyszabású filológiai vállalkozás könyvigényét is.

Nézzük ezek után a Rákóczi család Biblia-kiadásait, illetve a fennmaradt kötetek elemzésével feltáruló könyvhasználati szokásokat. Időrendbe állítva a kiadási évek szerint a kis gyűjteményt: 1462 Mainz, 1468 Strassburg, 1472 Róma, 1475 Nürnberg, 1494 Brescia, 1498 Bazel, 1498 Velence, 1502 Lyon, 1534 Basel, 1539 Velence, 1546 Velence, 1556 Genf, 1590 Vizsoly, 1599 Heidelberg, 1608 Hanau, 1613 Leiden, 1614 Frankfurt am Main, 1645 Párizs, 1648 Gyulafehérvár.

³⁰ HARSÁNYI 1912. 251.

Az ősnymotatványok jelenléte sokféleképpen értelmezhető. A XVII. században már, és még nem volt szokás a XV. századi kiadású könyveket gyűjteni. A kézírást utánzó betűkkel készült, címlap és indexek nélküli kiadások használata nehézkes volt, antikváriumai értékük még nem volt.

- 31 BIBLIA; KÁROLYI Gáspár transl.: Szent Biblia, az az Istennek O es Wy testamentumanac ... szent könyuei. Magyar nyelvre fordittattot egészen és wijonnan ... Vizsoly, 1590, Mantskovit Bálint, in fol. — Gyulafehérvár, Batthyáneum (ma már nem találják); RMNy 652. Egy magát meg nem nevező szerző (Gyárfás Tihamér?) írta le e példányt a század elején (Batthyáneum, 2. kötet, Brassó, 1913. 74–78.). „Az első kötet címlapján látható bejegyzés szerint Geleji Katona István birtokában is volt e Biblia, kinek valószínűleg maga a fejedelem ajándékozta talán ...” — írja a közlemény szerzője, a bejegyzéseket azonban nem közli, csak megjegyzi, hogy az Újszövetség címlapján „S. G. E.” monogram olvasható, amelyet ő „Stephanus Geleji Episcopus”-ra old fel. Közöl továbbá egy kimutatást a fejedelem jegyzeteiről. Ezekből kitűnik, hogy I. Rákóczi György szokásához híven e példányban is feljegyezte az egyes fejezetek végén azt, hogy mikor, hol olvasta az illető részt. Ezt a kötetet 1618–1619-ben olvasta végig. A következő évben az alábbi 667. tétel alatt leírt sárospataki példányt használta. A szerző valószínűsíti, hogy Matkó István „Fővenyén épített ház romlása” (Nagyszeben, 1666. RMK I. 1043) című művében e példányt említi, mint amit Sámbar Mátyás elégeztetett. „Bizony nem csak felbonták a Jesus Christus Testamentumát [ti. a jézsuiták], hanem mint valami pribéket avagy martaloczott, tüzre is sententiázák, s meg is sütteték az Istennek Szent Könyvét, töb hasznos könyvekkel egygyütt, a mint erről a Méltóságos s örök emlekezetű Rákoczi Fejedelmek Bibliájának hamva a Pataki várban a bizonyás.” (fol. A4v.) Sámbar Mátyás válaszában (A három idvességes kérdésre a Luther és Calvinista tanítók mint felelnek? Kassa, 1667. RMK I. 1056: „A Matkó hazugságának megtorkollása”: pag. 26–29., 37.) tagadja a vádat, állítván, hogy „Im innét meg ismérhetitek Lutterek, és Calvinisták, az Vallások mellett hazudozó Vásárhelyi csalárd írásnak eredetét: mert azon Bibliából, az mellyről hamissan írja Matkó, hogy régen meg égettük; az imént említett szent írásbeli Locusokat irtuk le; ezután valokatis, ezen könyvecskében, többire ugyan azon Méltóságos Rakocziak Bibliájából írjuk le; csak azért is, hogy Kézdi Matkónak illy vastag hazugságát minden ember meg tapasztalja.” A valóban a kötet több helyén említi, hogy a bibliai részt a fejedelem Bibliájából idézte. Rákóczi György az egyes fejezetek végére a következő időpontokban jegyezte be az állandónak mondható mondatot: „Anno [dátum] Az en kegielmes istenemnek kegies engedelmebeol vegeztem el ez keoninek olvasasat [hely, a pontos napszak és időpont megadása] kiert legien aldott az eo niag neve mind eoreoke Amen.”

Volt azonban a régiségnek már kialakult tisztelete. Különösen olyan helyzetekben, amikor a régi, egyben auktoritást, tekintélyt is jelenthetett. A hitvitákban például. Nem csupán akkor, amikor a régi Biblia elpusztítását vetették a jezsuiták szemére (lásd például Matkó István és Sámbar Mátyás vitáját³¹), hanem akkor is, amikor „biztosan úgy van, mert a régi kiadásban úgy szerepel” típusú érveket hoztak fel egymás ellen. Ilyen a Medgyesi Pál és Vásárhelyi Dániel vita is, amelynek szöveggörnyezetét itt hosszabban idézzük azért, hogy az olvasó a korszak vitáinak hangulatát érezze, és a Biblia használatának egyik módját láthassa. Medgyesi Pál a „Szent Atyák öröme” című írásának első könyvében a következőként írja le a jelenetet:³²

„I. Az el mult 1639 esztendőnek szintén a végén, Decemberben, Terminusnak³³ idején Colos-várat, Kegyelmes Aszszonyunk Monostori házához ugyan felesed magával ki menvén;³⁴ tették ő Nagyságának, hogy én is ő Nagyságával edgyütt ki mennék. A holott ebédleni akarván ő Nagysága, parantsola Kegyelmesen, hogy az ott lako régi Patert³⁵ Daniel Vasarhelyi Uramat is az Ebédre fel hívnák. Aztalhoz ülven ő Nagysága sok fő renden lévő hiveivel, mi is Vasarhelyi Urammal le ültetteténk, szintén edgymás mellé. És mikor immár alkalmasént öttünk volna, Aszszonyunk ő Nagysága szóléta a Patert betsületessen, és igen szép s szükséges mennyéi dolgoknak (ez lévén ő Nagyságoknak asztál felett leg gyönyörűseges szokásos multságok) akarván végére menni, kívána ő Nagysága a Patertől, hogy a' mint edgy kis tenyéрни könyvetskében Pazmany a' tzeget ki tötte (azt velvén ő Nagysága hogy Vasarhelyi Uram írása volna az) mutatná meg, Hogy azokban a'miket mi hiszünk semmi a' Szent Írásban nintsen. ... II. Hogy azért sokkaig időt ne töltene a Pater, maga ő Nagysága, Aszszonyunk hoza elő edgy Hit ágazatot, tudnia illik az Úr Vatsorájanak

³² Gyulafehérvár, 1640 (RMNy 1826)

³³ országgyűlés idején

³⁴ Lorántffy Zsuzsannának nem volt háza Kolozsmonostoron, csak az országgyűlések idejére jelöltek ki szállást számára. „Ki” mentek Monostorra, mert akkor még Kolozsvártól nyugatra különálló település volt (ma városnegyed).

³⁵ A jezsuitákat nem engedték Kolozsváron lakni, ezért a várfalon kívül eső Monostoron volt a házuk.

mind két nemmel, az az Kenyérrel és borral osztogatását. Kéré ő Nagysága, mutassa meg, hogy nintsen az a Szent Írásban, holott Szent Pál I. Cor 11. v. 23. nyilván emleti és ki adgya mind kettőt. Monda a Pater: Tagadom, Kegyelmes Aszszonyom, hogy Szent Pál ott mind a két szint adta volna. Hozatá előtt Aszszonyom az Urunk ő Nagysága régi Bibliáját, melly 176 esztendő, s adák én kezemben. Én meg keresven a' Locust, ilyen két erősséget tamaszték a' textusbol ő Kegyelme eleiben ...” A történet érdekes, azonban nehezen hihető, hogy Loránffy Zsuzsanna éppen egy ősnymtatvány ívrét méretű (meglehetősen hatalmas) Bibliával utazott volna Kolozsvárra, hogy az országgyűlésen résztvevő férjével találkozzék.

A jelenet toposzként is értelmezhető. Ennek illusztrálására idézünk egy másik esetet, kicsit későbbi időből. „Anno Millesimo Sexcentesimo Sexagesimo, die ultima Septembris et prima Octobris (1660. szeptember 31. – október 1.) Sáros Patakon a palotán ebéd és vatsora felett a' vallás dolgai felöll lött némelly beszélgetések rövid summája. Beszélgető felek lévén egy részről Groff Nádasdi Ferenc Vram ő Nagysága, Millyei és Bátsi nevű két Páterekkel együtt, más részről Szepsi András és Batzoni Menyhárt³⁶ ... [a megváltásról szóló vitában] Melyre a felelt volt: közönségessen, hogy nekünk Calvinus nem Regulank sem infallibilis Prophetank, tsak addig követtyük tudományát a'míg a' Szent Írással egygez [itt hoznak erre egy példát] ... Midön emlegetnök a'fellyeb meg jegyeztetet locust Rákóczi Ferenc³⁷ ő Nagysága bé hozatá két száz esztendő Barát írás formáin betűkkel nyomtattatott öreg Bibliáját, s a' Groff kívánta meg bizonyítani hogy Sola fide justificamur,³⁸ kinek explicálván hogy nem arrol a' particulárol Sola, hanem a' dolog valóságáról lévén a' Controversia, meg bizonyítottuk ex Rom. 8. v. 78. holott nyilván ki reszketnek a justificatiotul a' tselekedetek...”

A régi kiadás tehát különös tekintéllyel bírt ezekben a vitákban, ezért is találunk gyakran az ősnymtatványokban olyan bejegyzést, amelyben kiszámítják a könyv korát.

³⁶ Kolozsvár, Egyetemi Könyvtár, Kt. 689. fol. 121–137. – a pápista és a református oldal vitája.

³⁷ Tudniillik I. Rákóczi Ferenc

³⁸ „Egyedül a Hit által nyerünk megváltást”

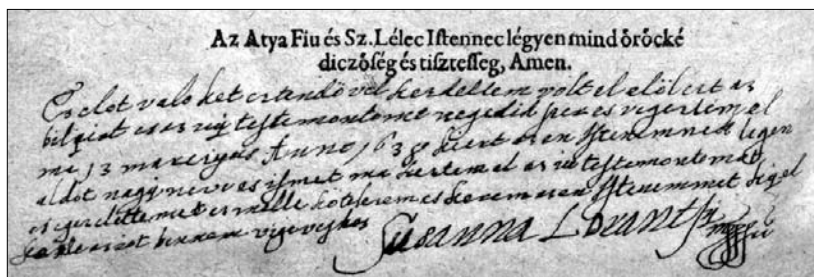
A biblia-filológiában a XVI. század elején, és annak végén is számos alapvető eredmény született. A Rákóczi könyvtárban a legtöbb kiváló kiadás ott volt a polcokon: Sebastian Münster, Benedictus Arias Montanus, Immanuel Tremellius, Franciscus Junius, Theodorus Beza fordításai, többnyelvű kiadásai nem elavuló eredményeket őriztek. A XVII. század közepén azonban vitathatatlanul a *Biblia Regia*, a párizsi 1645-ös kilenc kötetes polyglott Biblia kiadás számított a legmodernebbnek. Ez a 60 cm magas, kötetenként 15–20 cm széles monumentális editio az ifjú Rákóczi Zsigmond kívánságára került Patakra.

Az eredeti nyelveken (héber, görög, arámi, kaldeus) kívül számos latin kiadás, egy francia, illetve a hazai nyomdák termékei (magyar és román nyelven) szerepelnek a katalógusban. Nem tartjuk elképzelhetőnek, hogy a XVI. századi fordítások (Komjáthi Benedek, Pesti Gábor, Sylvester János, Heltai Gáspár, Félegyházi Tamás stb.) ne lettek volna meg a pataki gyűjteményben, és ugyanígy az oppenheimi Szenci Molnár Albert-féle is bizonyára ismert volt a Bibliás család előtt.

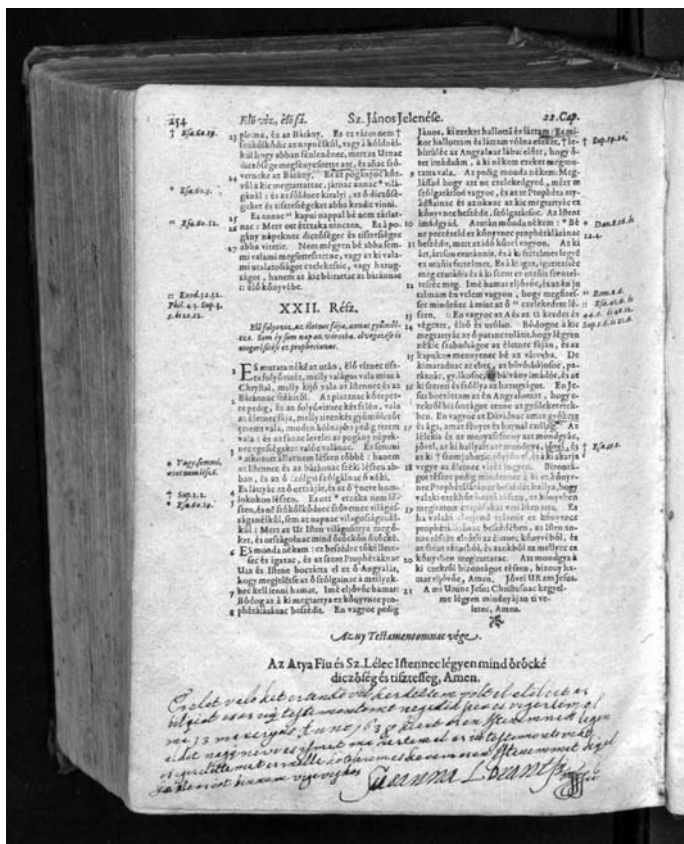
Visszaulva arra a jelenetre, hogy az utazó fejedelemasszony egy vas-kos XV. századi kiadású Bibliát visz magával az útra, ismét az irodalmi hely topikus jellegére utalnánk. Sokkal valószínűbb, hogy a magyar nyelvű hanaui kiadás volt nála, amelyet magával vihetett bárhová, és amely most érkezett vissza Oroszországból a sárospataki gyűjteménybe. Férje, I. Rákóczi György folyamatosan olvasta a Bibliát. A fennmaradt kötetek tanulsága szerint a vizsolyi kiadásból kettő volt meg neki, ezután ő is a kényelmesebben vihető hanaui kiadást olvasta. Jól látható azonban, hogy életének java része még hátra volt akkor, amikor ennek a bejegyzései születtek. Joggal feltételezhetjük tehát, hogy szerencsével további példányok bukkannak fel, olyanok, amelyek bejegyzéseit őrzik. A most újra kézbe vehető vizsolyi kiadás alapján pontosíthatjuk a fejedelem utazásainak történetét, valószínűsíthető néhány, politikailag is fontos találkozója.



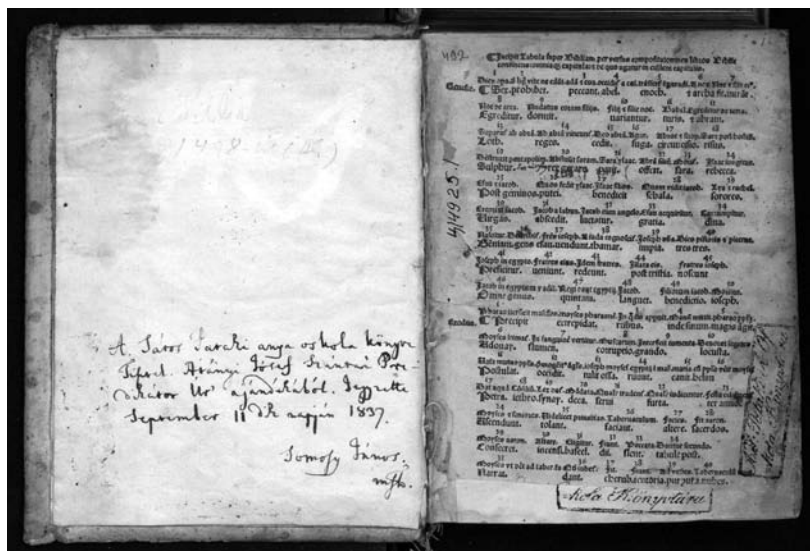
A Hanovi Biblia, Nr. 3.



Lórántffy Zsuzsanna bejegyzése, Nr. 3



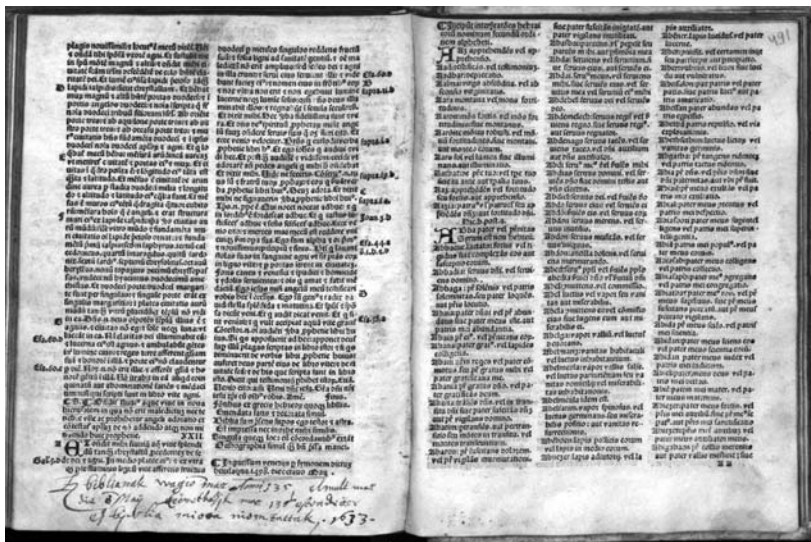
Lórántffy Zsuzsanna bejegyzése, Nr. 3



A velencei 1498. évi Biblia, Nr. 1.



A velencei 1498. évi Biblia, Nr. 1.



A veleneci 1498. évi Biblia, Nr. 1.

Pavercsik Ilona

A SÁROSPATAKI KÖNYVTÁR ÉRTÉKES TÖREDÉKEIRŐL

A Tiszáninnyi Református Egyházkerület sárospataki könyvtárának Oroszországba került, a „Régi Magyar Könyvtár” időszakába (1473–1711) tartozó értékes anyaga nemcsak önálló köteteket foglalt magában,¹ hanem olykor egy-egy cím alatt nyilvántartott nyomtatvány töredékes példányait is; ez utóbbiaknak Nyizsnyij Novgorodban nem volt leltári számuk, s nem lettek felvéve a *Trofejnye knigi* című katalógusba sem. Régi nyomtatványoknál azonban, tehát a magyarországi könyvnyomtatás korai termékeinél is az értéket nem elsősorban a teljesség, hanem a ritkaság határozza meg: egyetlen, de csak töredékes példányból ismert kiadás lehet éppoly értékes, – és nem csupán tudományos szempontból – mint egy sok példányban megmaradt kiadásnak valamely ép példánya, vagy még annál is értékesebb.

A sárospataki töredékek zömét a 20. század elején Harsányi István áztatta ki különböző kötetek kötéstáblából: amennyiben bibliográfiaileg ismeretlen nyomtatványra bukkant, és sikerült azt meghatározni, felfedezését közölte a Magyar Könyvszemle című könyvtörténeti folyóiratban. A magyar retrospektív bibliográfiának Szabó Károly által a 19. század végére összeállított alapművét² ugyanis sorozatosan egészítették ki könyv-

¹ Ld. erről a részletes nyomtatott katalógust: *Trofejnye knigi iz biblioteki Sarospatakskogo reformatskogo kolledzsa (Vengrija) v fondah Nizsegorodskoj goszudarsztvennoj oblasztnoj univertzsalnoj naucsnoj biblioteki*. Katalog, összeáll. E. V. Zsuravleva, N. N. Zubkov, E. A. Korkmazoba, Moszkva, 1997.

² SZABÓ Károly: *Régi Magyar Könyvtár I–II.*, Budapest, 1879–1885 (a továbbiakban RMK).

tárosaink, történészeink a folyóiratnak erre a célra létrehozott „Magyar Könyvesház” című állandó rovatában; különösen az első évtizedekben mutattak nagy aktivitást ezen a téren, de nem lanyhult az igyekezet az első világháború után sem. A *Régi Magyarországi Nyomtatványok* címmel közreadott modern retrospektív bibliográfia³ nagymértékben profitált és profitál ezekből a bibliográfiai kiegészítésekből.

Az értékes sárospataki gyűjtemény-rész Magyarországra szállítását 2006 tavaszán egy kisebb kiegészítő szállítmány követte, amely már néhány hazavárt töredéket is tartalmazott. A könyvátadást és -átvételt lebonyolító szakemberek gondos és lelkiismeretes munkája ellenére a Sárospatakon nyilvántartott töredékekből eddig még csak kevés került vissza a Tiszáninneni Református Egyházkerület sárospataki nagykönyvtárának tulajdonába. E tanulmánnyal, amelyet az ismertté vált sárospataki töredékekről állítottunk össze, a hátralévő munkát, a még hiányzó 16–17. századi töredékek megtalálását, azonosítását kívánjuk elősegíteni. Az itt bemutatandó 15 sárospataki töredék két kivételtől eltekintve magyar nyelvű, tartalmuk alapján pedig három nagy csoportba sorolhatók: kalendáriumok, verses szépirodalmi művek, úgynevezett „históriák”, illetve ezeknél nagyobb számban különböző vallásos művek. E három tematikus csoport szerint fogjuk számbavenni a töredékeket, s kitérünk az egyes nyomtatványok irodalom-, és művelődéstörténeti jelentőségére is. Az egyes címek előtt feltüntetett N 1355 típusú jelzetek sárospataki leltári számok; amennyiben ezek a számok alá lettek húzva, a töredéket már ismét Sárospatakon őrzik.

Kalendáriumok

Az itt ismertetendő, a 17. század második feléből származó kiadások közös jellegzetessége, hogy protestáns használók számára készültek. A nyomdatulajdonosok (illetve a naptárszerzők) vallási felekezete több

³ *Régi Magyarországi Nyomtatványok* (a továbbiakban RMNy), I., 1473–1600, szerk. BORSA Gedeon, Budapest, 1971.; II., 1601–1635, szerk. BORSA Gedeon, HERVAY Ferenc, Budapest, 1983.; III., 1636–1655, szerk. HELTAI János, Budapest, 2000.

szempontból befolyásolta e kiadványok tartalmát. A legszembeütőbb különbség: a római katolikusok részére kiadott kalendáriumokban a naptártáblákat csak a 16. század végi naptárreformnak megfelelő új naptár szerint közölték, protestáns kiadványok viszont párhuzamosan az újjal a régít is felvették, még olyan országban is, ahol csak az új naptárszámítás volt érvényben, mint például Magyarországon. (A régi időszámítás ismeretét Magyarországon ekkor elsősorban a protestáns Észak-Németország felé irányuló intenzív szellemi – német egyetemek látogatása – és kereskedelmi kapcsolatok tették szükségessé.)

A kalendárium-kiadások jósló részt, úgynevezett prognosztikont is tartalmaztak, asztrológiai jóslatokat a következő év időjárásáról, várható terméséről, betegségekről, harci eseményekről, mégpedig protestáns naptárak jóval több ilyen jóslást, mint az ebből a szempontból mértéktartóbb katolikusok. E kiadványok művelődéstörténeti szempontból érdekes részeit alkotják még különböző verses és prózai betétek, így a hónapversek, szántóvetők regulái, érvágó táblák, anekdoták, továbbá egy fontos adattár az országos vásárok időpontjáról, valamint a Magyar krónika, a magyar nemzet történetének a legújabb időkig vezetett rövid kronológiai összefoglalása. E krónikák kedveltsége főleg azzal magyarázható, hogy a 17. században még nem volt ismert Magyarországon a rendszeres időközönként kiadott újság; a kalendáriumok krónikái ezt a hiányt, csekély mértékben ugyan, de mégis pótolni igyekeztek.⁴

Christoph Neubarth és fia, Johann Neubarth sziléziai asztrológusok voltak az itt következő kiadványok szerzői: a 17. század második felében kalendáriumaik Magyarország és Erdély sok városában jelentek meg.⁵ Az egyes nyomdák e kis alakú, tenyérnyi nagyságú (16°) könyvecskéket elsősorban magyar nyelvű fordításban adták ki, ezenkívül – a város vagy a régió lakosságának nemzetiségeitől függően – egyes helyeken még német, illetve biblikus cseh nyelven is. E kalendáriumok minden évben hasznót hoztak a tipográfiai számára. Rendszeres kiadásuk és kedveltségük

⁴ A korabeli magyarországi naptárak tartalmáról legrészletesebben Dukkon Ágnes írt monográfiájának 5. fejezetében. DUKKON Ágnes: *Régi Magyarországi kalendáriumok európai háttérben*, Budapest, 2003, 145–181.

⁵ DUKKON i. m., 136.

ellenére azonban, mivel az adott naptári év után elavultak, sokszor csak véletlenszerűen őrződtek meg az utókor számára. A nem is olyan nagy számban megmaradt teljes példányok mellett ezért is fontos számunkra minden egyes jól azonosítható kalendárium-töredék: részben bizonyíthatják a tipográfia naptársorozatának folyamatosságát, sőt még egyes, nyomtatványokkal nehezebben dokumentálható időszakban magának a nyomdának a működését is.

N 1355 [Neubart Christoph theolog(us) és astronomus kalendarioma... 1656 esztendőre, mely bissextilis, es Magyar országra s Erdélyre nagy figyelemességgel alkalmaztatott. – Prognosticalas, az az a csillagoknak forgásiból vött jövőndöles... 1656 esztendőre... Neubart Christoph által. Várad 1655, Szenci Kertész Ábrahám.]
16^o

Az 1656-ra szóló váradi magyar nyelvű naptárnak három nagy magyarországi gyűjteményből és a kolozsvári Egyetemi Könyvtárból ismertek különböző töredékes példányai. A *Régi Magyarországi Nyomtatványok* bibliográfiában egykor létezett (olim) példányként leírt sárospataki töredék ⁶ azóta már visszakerült eredeti őrzőhelyére. Harsányi István ezt a *Jesuita paterék titkai* című kötet (Várad 1657) kötéstáblájából áztatta ki: ⁷ a már lejárt váradi naptár felesleges megmaradt példányait tehát egy 1657-ben vagy nem sokkal azután készített kötéshez használták fel a kötéstábla merevítésére. A sárospataki töredék a következő részeket tartalmazza: a prognosztikon-rész elejét a téli, tavaszi és a nyári időjárásra vonatkozó jóslatokkal (B_{7a} – B_{8b}), a *Sokadalmak* című vásárjegyzék első felét, vagyis a *Januariustól Junius* elejéig (C_{7a} – C_{8b}) tartandó vásárokat, ezenkívül a „Magyar krónika” két jelöletlen lapját három-három példányban. Ezek már a kiadvány utolsó lapjai, amit nemcsak az mutat, hogy a krónika az

⁶ Vö. RMNy 2621

⁷ Magyar Könyvszemle 1912, 55–56.

1654-es és 1655-ös esztendő eseményeit adja vissza, hanem egy tulipánra emlékeztető záródísz is az utolsó lapon jelzi a könyvecske befejezését. A felsoroltakon kívül még a prognosztikon szövegénél (B₅, C₁, C₆), illetve a krónikánál is megmaradtak egyes levelek néhány sornyi csíkjai (az 1632, 1636, 1642. és 1648. év említésével), szintén több példányban. A krónikából származó szövegrészek csak ebből a sárospataki töredékből ismeretesek.

- N 1342 [Neubarth Christoph: Uj es o kalendárium... 1663-ik esztendőre.] – (Astrologiai velekedés... 1663. esztendőre... Magyar Országgra, Erdélyre és egyéb szomszéd tartományokra szorgalmassan alkalmaztatott Neubarth Christoph theol. és astron. által.)
Kassa [1662], Marcus Severini. 16^o

4 levélnyi töredék, amely eddig még nem került elő. Harsányi István ismertetése szerint ⁸ a kalendárium címlapja hiányzik, címét az előző évi kassai kiadás alapján írta le. A sárospataki töredék, amely egyetlen megmaradt példánya volt az 1663-ra kibocsátott kassai magyar nyelvű kalendáriumnak, szeptember 16-tól december végéig tartalmazta a naptártáblákat (B_{3a} – B_{6a}), valamint a prognosztikon fent idézett önálló címlapját a B₆ levél hátlapján.

- N 1354 Neubarth, Johann: Neu und alter Allmanach auff das Schalt-Jahr nach der Geburth Jesu Christi 1688. Darinnen die Monat, Wochen, Sonn- und Feyer-Täge, Planeten-Lauff, Aspecten, Witterung, Tag- und Nacht-Länge, Sonnen auff und Vntergang etc. zu finden. Gestellet von Johann Neubarth Bol. Sil. Clausenburg [1687] Michael Némethi. 16^o

⁸ Magyar Könyvszemle 1912, 57. A töredéket egy 17. században bekötött könyv kötet-táblájából áztatták ki.

24 levélnyi töredék, amelyről Harsányi István tudósított.⁹ Eszerint a naptár A ívéből 7, a B-ből 5 levél maradt meg, a D ív teljesen, azaz 8 levél, az E ív-ből pedig 4 levél. Ennek a kolozsvári német nyelvű kalendáriumnak még két másik könyvtárból is ismert csonka példánya, illetve töredéke.¹⁰ Ezeket a csonka sárospataki példány¹¹ a D és az E ív leveleivel egészíti ki, amelyeken feltehetően a vásárjegyzék és a krónika egyes részletei voltak láthatók: az egykori sárospataki példány azonban eddig még nem került elő.

N 1353 Harsányi István írása a töredék borítólapján: „1688-iki kolozsvári kalendáriumból 2 levél. (Unicum).
(Az L. 625. sz. könyv táblájából) kiáztatva. 1909. okt. 23.”

A kolozsvári magyar nyelvű kalendárium két levélnyi töredéke 2006-ban visszakerült Sárospatakra, így lehetővé vált, hogy Harsányi Istvánnak e kiadvánnyal kapcsolatos leírását ellenőrizzük.¹² A töredéket az ekkortájt kiadott kolozsvári naptárakkal összevetve, a betűtípusok valóban igazolják, hogy ezek a levelek Kolozsvárott nyomtatott naptárból valók.¹³ Mint az az előző tételből is kiténik, akkor már Johann Neubarth naptárait jelentették meg az erdélyi városban.

A két példányban megmaradt töredék szövege két lapot tölt be, de két külön levélre szedve, amelyeknek hátlapja üres: a kalendárium krónikájából tudósítás olvasható itt Belgrád bevételéről. Az első lapnak felét tölti ki a következő, nagyobb antikva betűtípussal kiemelt cím: „Belgradumnac

9 Magyar Könyvszemle 1914, 157. A sárospataki töredéket egy 1686-ban nyomtatott könyv kötéstáblájából áztatták ki, vagyis a könyvet feltehetően csak az 1688. év után, vásárlás alkalmával kötötték be.

10 Vö. RMK II, 1634.

11 Az ilyen tizenhatodréti kalendárium-kiadások teljes terjedelme általában 40 levél körül volt, ezért a 24 levél már csonka példány és nem töredék.

12 Az L 625 jelzetű sárospataki kötet Hegyesi István „Kegyességnek nagy titka” című műve (Kolozsvár 1686, RMK I 1352). Dienes Dénes szíves közlése.

13 A töredéket az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött, eredeti, vagy másolatban őrzött kolozsvári naptárakkal vettem össze. Az összevetés eredményét V. Ecsedy Judit is, a 17. századi hazai nyomdák betűtípusait összeállító repertórium alapján, megerősítette.

(mellyet a magyarok Nandor-Fejér-Várnak... hívnac...) rövid leírása; hogy kiktől éppítettett és[s] biratott elsőben, s' annac-utána: és mos[t] mint vétetett meg az Keresztyének[től].” A tudósítás Belgrádnak 1440-től kezdve négy ostromát sorolja fel. A magyar katonák az első három ostrom alkalmával még visszaverték a török hadakat, de a negyedik ostromot követően, 1521-ben Szulejmán szultán már elfoglalta Nándorfehérvárt. A másik lapon felül már 167 évvel későbbi eseményről következik a híradás: a keresztény hadak európai összefogással elért nagy győzelméről, 1688. szeptember 6-án Belgrád visszafoglalásáról a töröktől: „Mostan pedig ebben az 1688. Esztendőben, az Felséges I. Leopoldus Armadájátul vitattatott egyszer, s' meg is vétetett 6. Septembris, a holott az Keresztyénekben-is hullottanac-el ugyan, de sokkal többen a Törökökben, ugy hogy a harmadic Ostromon megvétetett Várbul, négy nap 40 szekérrel hordattattanac-ki a meg-ölettetteknek testec.” A kalendárium tudósítása kiemeli még gróf Friedrich Sigismund Scherffenberg tábornok hősi halálát, a fáradhatatlan Miksa bajor fejedelem érdemeit a vár bevételében, továbbá Badeni Lajos fejedelem boszniai győzelmét a túlerőben lévő török sereg ellen. Záró mondata: „A' Felséges Mindenható Isten továbbra is tégye szerentséssé az ő Felsége fegyverét az egész Keresztyénségnek örömére.”

Harsányi Istvánt a második lapon olvasható kifejezés: „Mostan pedig ebben az 1688. esztendőben” vezette a feltevésre, hogy e két levelet az 1688-ra szóló kolozsvári kalendárium részének tartsa, de tévesen, hiszen egy adott évre szóló naptár mindig az előző év őszén jelent meg. A korabeli kolozsvári kalendáriumok végén lévő magyar krónikából is láthatjuk, hogy legfeljebb a nyomtatás évének nyaráig terjedtek a legújabb eseményekről szóló híradások. Belgrád bevételének szenzációs híre tehát semmiképpen nem kerülhetett be már az 1688-ra szóló kolozsvári naptárba, legelőször csak a következő évibe, ám jelen esetben ez is kérdéses. Az 1689. évre kinyomtatott kolozsvári magyar nyelvű kalendáriumot ismerjük ugyanis krónika-részével együtt, és így tudjuk, hogy a krónika utolsó közlése még csak Lippa várának ostromáról szól: „[1688] Item. Az Méltóságos generalis groff Caraffa ő na[gysá]ga, maga hadával a fő tábor felé költöztvén, Lippa várossát ostrommal meg-vészi, a benne lévőket, kic a várban hamar nem szaladhattac le-vágatta: az után a várat nagy roppant tüzes laptáckal és szörnyü nagy algyu lövéseckel meg rettentvén, kényszerítettett

gratiára s disgratiára magát meg adni: az aszszony nép gyermekeivel edgyütt Temes vár felé késértetnec, a fegyver fogható törökóc vagy 2000-ig rabbá esnec. Találtatott benne 100.000 kö-so, soc lövő szerszám és munitio.”¹⁴

Mivel a feljegyzésre méltó események megfogalmazása egy-egy naptár krónikájában bizonyos ideig változatlan maradhatott, csak időközönként javítottak, rövidítettek a szövegen (bár úgy tűnik, hogy ez a török felszabadító háború rendkívül mozgalmas idejére kevésbé érvényes, mint például a 17. század közepére), fel kell tennünk a kérdést: lehet-e a két levélnyi sárospataki töredék egy 1690-re, 1691-re vagy 1692-re szóló kolozsvári kalendáriumnak része, abban az esetben, ha utána a krónika szövege még folytatódott? Az 1690-re szóló kolozsvári magyar nyelvű naptárkiadás krónikáját megvizsgálva láthatjuk, hogy az E7a lapon már olvasható Belgrád bevétele (s utána még öt különböző 1689-es történet), a fent idézett szövegre ugyan emlékeztető, de már tömörebb megfogalmazásban.¹⁵ Az 1691-re szóló kalendárium példányát nem tudtuk kézbe venni, az 1692-re szóló pedig csonka, s így ez utóbbinál nincs összehasonlítható szövegünk.¹⁶ A következő, 1693-ra szóló kolozsvári kalendáriumot viszont már bizonyosan kizárhatjuk a vizsgálatból, hiszen ennek krónikája 1690 augusztusánál már azt a szomorú eseményt közölte: miután a várban lévő lőporraktár felrobbant, és ezáltal az egész vár rombadőlt, Belgrád újra török kézre került,¹⁷ vagyis ekkor már értelmét veszítette az 1688-as keresztény győzelem ünneplése.

¹⁴ RMK I, 1372a jelzetten az OSZK-ban, E8b. A vár elfoglalásának időpontja nincs jelezve, de ez az esemény 1688. június 24-én történt.

¹⁵ A belgrádi híradás itt már csak, három sor híján, egy teljes lapot tesz ki: „A Fels. Mindenható Istennek bölcs szerzéséből, amaz híres és nevezetes Nandor-Fejérvára, (melly régenten Magyar Országának edgyik bástyája volt, és három izben a Török ellenségtől hijában vitattatott volt, de negyed izben Szolimán Török császártúl, a Magyaroknak segítségé nem lévén, ez az erősség el foglaltatott volt 1521. eszt.) mostan ebben az 1688 eszt. 6. Sept. A meg-edgyezett Keresztýénségtől véres ostrommal meg-vétettetett, és a benne való nép minden személyly válogatás nélkül le-vágtattott, 3 Basák penig és egy-néhány Tisztek magokat el-rejtvén, az után rabúl vitettettek: mely erősségben nem kevés kincsek és drága jók találtattanak.” RMK I, 1793, E7a.

¹⁶ RMK I, 1406, I., 1425.

¹⁷ RMK I, 1438, E7b.

Az eddig elmondottak alapján az is látható, hogy a sárospataki töredék azonosításakor valójában az 1690–1692 közötti évekre kiadott három kolozsvári naptár is kevésbé jöhet számításba. A háború szenzációs eseményeit mindig frissen, a történetis évkönyvben részletezték leginkább,¹⁸ másrészt nem hagyhatjuk figyelmen kívül a már idézett „ebben az 1688. esztendőben” kifejezést sem: a két levélre terjedő hosszú belgrádi tudósítást valóban 1688-ban vetették papírra. A legnagyobb valószínűséggel tehát azt feltételezhetjük, hogy a két levélnyi töredék mégiscsak egy 1689. évre szóló kolozsvári naptárkiadásból maradt meg, de a naptárnak 1688 őszi nyomtatott újabb kiadásából, amelynek (korábban ismertetett) krónika-szövege a Belgrád bevételéről szóló két lapos tudósítással bővült. Feltételezésünk szerint tehát az 1689-re szóló kolozsvári naptár két különböző variánsban jelent meg; ezután pedig az 1690-re szóló kolozsvári kalendárium már rövidebben közölte a nagy eseményt. Magyarországon kinyomtatott kalendáriumnak egy adott évre szóló, de krónika-részében eltérő, két különböző kiadására két évvel korábbi példát is említhetünk. Az ország egykori fővárosának, a 145 éve török megszállás alatt lévő Buda várának visszavétele a töröktől 1686. szeptember 3-án szintén újabb kiadásra ösztönözte például a lőcsei kalendáriumok szerkesztőit.¹⁹ A háborús események bizonyára hozzájárultak ahhoz, hogy az egyébként olcsón kapható kis könyvecskékből jóval több példányt tudtak eladni a kiadók, és ahhoz is, hogy bizonyos kiemelkedő alkalmakkor akár két kiadást is megjelentessenek, s ne várjanak a nagy horderejű események közlésével a következő évi kalendárium kinyomtatásáig teljes egy évet.

¹⁸ A hírt Lippa bevételéről például az 1693-ra szóló kalendáriumban már egyharmadára rövidítették: „A Mélt. Generalis Gróff Caraffa, Lippát a Töröktől ostrommal meg-vészi: Találtatott benne száz-ezer kő-só, sok lövő szerszam, s' munitio.” Utána rögtön a belgrádi győzelem híre, ismét rövidebb és kissé más megfogalmazásban: „Item. 6. Sept. Ama' nevezetes erősség Nandor-Fejérvára, (melly régenten Magyar országnak edgyik Bástyája volt), a F. Bavariai Herczeg alatt való Keresztyénségtől véres óstrommal meg-vétettetett; és a benne való Törökség mind le-vágattatott. Holott sok drága kintsek és gazdagságok találtattanak.” RMK I, 1438, E6b.

¹⁹ RMK I, 1364, „A” és „B”-variáns. Ez utóbbi krónikája végén szerepelt már a szeptember eleji nagy keresztény győzelem.

A kolozsvári naptártöredék módosított címléírása feltételezésünk alapján:

Neubarth János: Új és ó kalendárium az 1689. esztendőre –
Prognosztikon. Kolozsvár 1688, Némethi Mihály.
2 levél töredék – 16^o „B”-variáns

Verses szépirodalmi művek

Magyarországon a 16. században igen sok kis terjedelmű verses epikus mű jelent meg nyomtatásban, gyakran „szép história”, „szép krónika” stb. címkezdettel: a reneszánsz korszak népszerű világi irodalmának ezek a reprezentánsai szórakoztatták és egyúttal nevelték is az olvasóközönséget, szóbeli előadásuk által pedig a hallgatókat. A témákat legtöbbször az európai irodalom jól ismert, sokszor évszázadokra visszatekintő, széles körben elterjedt alkotásaiból merítették, de még a Bibliából is, például a Zsuzsanna-históriát.²⁰ Alkotóik a mű végén egy-egy versszakba belefoglalták a versszerzés idejét és helyét, nevüket azonban sok esetben nem árulták el. A világi magyar nyelvű irodalmat gyarapító, verses epikai alkotások népszerűségét mi sem bizonyítja jobban, hogy ezek többsége a következő századokban is jól ismert volt, a leginkább kedveltek pedig a 18. században már a népies (ponyva)-irodalom szintjére „süllyedtek le”. Az egykor Sárospatakon őrzött, ebbe a műfajba tartozó kiadványok akárcsak töredékes példányainak a jelentőségét legjobban az adott história kiadástörténete mutatja, ezért e művek ismertetésekor röviden erre is utalnunk kell.

Az Apollonius-históriának – annak ellenére, hogy késő antik görög kalandregényre megy vissza – csak középkori latin fordításban maradt meg a szövege; a tyrusi király története bekerült a középkor híres elbeszélés-gyűjteményébe, a *Gesta Romanorum*ba is. A magyar fordítást ennek alapján készítette egy névtelen szerző 1588-ban, tehát nem valamelyik, a 15–16. században önállóan megjelentetett latin kiadást használta. A magyar fordítás hosszú címe, hogy felkeltse az olvasók, hallgatók érdeklődését, így foglalja össze a mű tartalmát: „Szép krónika, miképpen az Apollonius nevű királyfi, egy mesének megfejtéseért elbúdosván, az ten-

geren mindeneket elvesztvén, halászházában Altistrates király udvarában juta, melynek leánya, a szép Lucina asszony, az királyfit megszeretvén, hozzá méne. És miképpen az Apollonius az királyságra haza menvén, az tengeren feleségét és leányát elveszté, és miképpen őket, sok esztendő múlva, nagy örömmel egészségben találá”. Az Apollonius-história első kiadása 1591-ben jelent meg Kolozsvárott, utána néhány évvel a Dunántúlon, Joannes Manlius nyomdájában, a 17. században pedig Lőcsén is kinyomtatták.²¹ A modern szövegkiadás szerkesztőjének értékelése szerint ez a história az Árgirus-história mellett a legtöbbet kiadott, a könyvpiacon leghosszabb ideig jelen lévő 16. századi epikus énekünk, amelynek össze- sen majdnem egy tucat kiadása ismert egészen a 19. század közepéig.²²

N 1360 Kronika Apollonius királyfiról
17. századi nyomtatvány, 2 levélnyi töredék (körülnyírva). 8^o

Az Apollonius-história töredékét Harsányi István ismertette a Magyar Könyvszemlében: ²³ a mű azonosításához kétség sem férhet, hiszen a két levélnyi töredék, Apollonius nevének említésével, a história utolsó harminc versszakát tartalmazza. A magyarországi nyomtatási hely meghatározása azonban, mivel a töredék nem került vissza Sárospatakra, még mindig nem lehetséges. Annyit tudunk róla, hogy a két levél töredéket egy 1655-ben Sárospatakon kinyomtatott református hitvallási irat, a *Compendium doctrinae Christianae... Az keresztyéni tudománnak rövid summája* című terjedelmes könyv kötetáblájából nyerték. Kollányi Ferenc történész Harsányi István kérésére összehasonlította a sárospataki

20 VARJAS Béla: *A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei*, Budapest, 1982, 125–148, 242–252. A szakirodalom értékelő összefoglalása a lentebb idézendő, a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete által gondozott kritikai kiadás-sorozatban történt, vö. Régi Magyar Költők Tára.

21 RMNy 661, 699, RMK I, 1596.

22 Vö. Régi Magyar Költők Tára. XVI. századbeli magyar költők művei, XII., sajtó alá rendezte ORLOVSKY Géza, Budapest, 2004, 612–615. A história szövegkiadása: 71–93.

23 Magyar Könyvszemle 1912, 325.

töredéket az Apollonius-história más kiadásaiival, és megállapította, hogy sem az 1591-es kolozsvári, sem a 17. századi lőcsei, sem az Esler-féle 1727-es kiadással nem azonos. A Manlius-féle, 16. századi kiadásról itt nem esett szó. Meggondolandó azonban, hogy a hordozókötetet legkorábban 1655-ben vagy akár egy néhány évvel későbbi vásárlás alkalmával köthethették be: a könyvkötő pedig (akinek munkáját nem lokalizálhatjuk Sárospatakra, más város éppúgy szóba jöhet) egy nem túl régi, legfeljebb húsz-harminc évvel korábban megjelentetett história leveleit használhatta fel makulatúraként; 16. század végi kiadást aligha.²⁴ Éppen ezért, hitelt adva Kollányi Ferenc megállapításának, azt kell feltételeznünk, hogy a sárospataki töredék egy valóban ismeretlen 17. századi magyarországi kiadás egyetlen példányát rejtí magában, amelyet a 17. század első felében, vagy pedig, ha a kötés 1655-nél jónéhány évvel későbbi, akár a 17. század közepén is nyomtathattak. Itt kell felhívunk a figyelmet Orlovsky Géza megállapítására: a lőcsei 17. század végi kiadás egy elveszett nyomtatott kiadást követ.²⁵ Könnyen lehet, hogy ezzel a hiányolt kiadással lenne azonos a Sárospatakról ismert, mindezidáig közelebből meg nem határozott töredék: megtalálása tehát a magyar irodalomtörténeti kutatás számára jelentőséggel bírna.

Husztai Péter *Aeneis, azaz az trójai Aeneas herceg dolgai* című verses műve szintén a 16. században keletkezett: az erdélyi református lelkész első-sorban Vergilius *Aeneise* alapján, de más forrást is felhasználva, 1569-ben öntötte verses formába művét. Nyomtatásban csak 1582-ben jelent meg először, ugyanabban az évben Debrecenben és Bártfán is, utána pedig egy 1624-es kolozsvári kiadása is ismert; időben ezeket követi a Sárospatakról leírt töredék. A modern szövegkiadás jegyzetanyagában ez a sárospataki töredék – a *Régi Magyarországi Nyomtatványok* bibliográfia megállapítására hivatkozva – úgy szerepel, mint 1630 után megjelent lőcsei kiadás.²⁶

²⁴ RMNy 699.

²⁵ I. m., (21. jegyzet), 613. , vö. RMK I 1596. A pataki töredéket Orlovsky – érthető okokból – nem említette a lehetséges kiadások között.

²⁶ *Régi Magyar Költők Tára. XVI. századbeli magyar költők művei*, IX., sajtó alá rendezte HORVÁTH Iván, LÉVAY Edit, ORLOVSKY Géza, STOLL Béla, SZABÓ Géza és VARJAS Béla, Budapest, 1990, 165–521, jegyzetei: 594–599. Vö. RMNy Appendix 141.

- N 1361 [Husztai Péter: Aeneis, az az Az troiai Aeneas hertzeg
dolgai. Mellyben Troia vétele és romlása, Troiaiak
budosások Aeneassal együtt... meg iratik.]
Lőcse, 17. századi kiadás.
3 levélnyi töredék. 4^o

Harsányi István ismertetése szerint a sárospataki töredéket Nánási István *Szü titka* című, Kolozsvárott 1670-ben megjelentetett műve kötet-táblájából nyerték.²⁷ Szily Kálmán közlése alapján Harsányi a históriáról csupán annyit írt, hogy ez nem azonos az Aeneis-história 16. századi kiadá-saival, és a betűtípusok alapján a lőcsei Brewer-nyomda terméke lehet 1630 tájáról. Ekkortájt valóban sok magyar nyelvű széphistóriát nyomtat-tak ki Lőcsén, feltehetően ez indokolta a sárospataki töredéknek erre az időre való datálását. Harsányi össze is vetette a 3 levél töredéket Felvinczi György *Igen szép historia avagy példa az Jerusalemből Jerichóba menő tolvajok-tól meg-sebesített embernek állapattyáról* című, Lőcsén 1689-ben kiadott művével,²⁸ és úgy találta, hogy betűi valóban megegyeznek az általa vizs-gált Aeneis história-kiadás betűtípusaival.

A 20. század elején tett megállapítások pontosítására mindaddig nincs lehetőség, míg ez a sárospataki töredék – amely tehát egy máshonnan pél-dányból ismeretlen kiadás három megmaradt levele – valamikor elő nem kerül. A lőcsei nyomda történetével kapcsolatos kutatások alapján azon-ban óvatosan mégis megfogalmazható a következő feltételezés. Amennyi-ben a sárospataki töredék szövegét valóban ugyanolyan lőcsei betűkkel szedték, mint az 1689-es Felvinczi-históriát, akkor az 1630 körüli lőcsei megjelentetés, mint azt Szily Kálmán feltételezte, kizárható, és helyette egyenlőre egy 17. század utolsó negyedéből származó lőcsei kiadást valószí-nűsíthetünk. 1630 körül ugyanis még a korai nyomdafelszereléssel és betű-típusokkal működött a lőcsei tipográfia, amelyet 1632-ben először, 1674-ben pedig másodszor újítottak fel. Az 1689-ben magyar nyelvű nyomtatvá-nyoknál használt betűtípusok zömét csak az 1674-es felújításkor vették

²⁷ Magyar Könyvszemle 1912, 324–325.

²⁸ RMK I, 1374.

használatba Lőcsén.²⁹ Így Harsányi István közlése alapján inkább egy 1674 és 1700 között Lőcsén kinyomtatott Aeneis-kiadást feltételezhetünk.³⁰

Vallásos könyvek

A 16–17. század magyarországi könyvkiadását jelentős mértékben a vallásos tematika határozta meg, igen sokféle műfajjal.³¹ Számos műfaj, például imádságoskönyv, perikópáskönyv, énekeskönyv, a vallásos költészet, vallási tanítások és bibliakiadás is képviselve van a Sárospatakon egykor leírt töredékek között: az egyszerűség kedvéért egyetlen iskolai disputációt is, amely teológiai tartalmú, ide sorolunk. Úgy, mint az előző tételknél, a vallásos művek töredékeinek bemutatásakor is kronológiai sorrendet követünk.

- N 1363 Imádságos könyvecske (protestáns). A 18. számozott levél „A” oldalának [vagyis rectójának] homlokirata [azaz fejléce vagy címe]: „Isten Igeienec Hirdetőiért”.
Krakkó, 16. század. 18 db töredék

Ezt a 18 darabból álló töredéket Harsányi Istvánnak nem sikerült közelebbről meghatároznia, és annak sem tudtunk nyomára bukkanni, hogy milyen alapon, például a betűtípusok összevetése alapján feltételezte-e a protestáns imádságoskönyv krakkói megjelenítését. Magyar nyelvű

²⁹ PAVERCSIK Ilona: *A lőcsei Brewer-nyomda története a XVII–XVIII. században*, II. rész. Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1978, 349–473. A Brewer-nyomda betűtípusait az 1625-től 1632-ig terjedő időszakban: 374–377, 386–392. lapokon, 1674-től a 17. század végéig: 380–381, 402–415.

³⁰ PAVERCSIK Ilona: *Néhány impresszum nélküli lőcsei nyomtatvány megjelenési idejének meghatározása*, Magyar Könyvszemle 1978, 359–363, itt: 362.

³¹ Az 1601–1655 közötti periódusban ezt behatóan vizsgálta HELTAI János: *A 17. század első felének kiadványszerkezete* című tanulmányában. In: *Fejezetek a 17. századi nyomdászatunkból. Studien über die ungarländische Typographie des 17. Jahrhunderts*, red. P. VÁSÁRHELYI Judit, Budapest, 2002, 9–35; főleg a 12–19, 21–24, 30–33. lapokon.

könyv kinyomtatása Krakkóban a 16. században nem ritka jelenség: a város már a korábbi századokban is kiemelkedő szerepet játszott a lengyel–magyar kulturális kapcsolatokban, hiszen sok magyarországi diák látogatta egyetemét; virágzó nyomdavárosként pedig lehetőséget nyújtott magyar szerzők műveinek kinyomtatására abban a nehéz történelmi időszakban, amikor még nem vált stabilá Magyarországon a könyvnyomtatás. Krakkónak a magyar nyelvű könyvkiadásban betöltött szerepe főleg az 1530-as, 1540-es években volt jelentős, de még a 16. század második feléből is nyilvántartunk Krakkóban nyomtatott magyar nyelvű munkákat.³² A fent említett töredék nem került vissza Sárospatakra, így Harsányi István feltételezését nem tudjuk megbízható módon pontosítani. Annyi azonban bizonyos: bibliográfiáink jelenleg egyetlen olyan 16. századi krakkói nyomtatványt sem ismernek, amelyek a fenti töredék összekapcsolható lenne, és valójában a krakkói nyomtatást sem látjuk bizonyítottnak.³³

Az imádságoskönyv tartalmi meghatározására nézve azonban tehetünk új megállapítást. Az egyetlen idézett imádság arra mutat, hogy a Harsányi István kezében lévő töredék Johann Habermann (latinos néven Avenarius) magyarra fordított imádságoskönyve egyik kiadásából származhatott.³⁴ Habermann *Christliche Gebet für allerlei Not und Stände* című, a 16. században keletkezett műve (első kiadása Wittenberg 1567) évszázadokon keresztül a kegyességi irodalom legnépszerűbb művei közé tartozott Németországban, és számos európai nyelvre is lefordították. Az imádságoskönyv a 16. század második felében már két magyar fordítást is

³² VARJAS *i. m.*, 67–85. Átfogó bibliográfiai értékelés a 16. századi magyar nyelvű, illetve magyar vonatkozású krakkói nyomtatványokról: Rola krakowskich drukarzy w kulturze węgierskiej. *Die Rolle des Krakauer Druckwesens in der ungarischen Kultur. A krakkói nyomdászat szerepe a magyar művelődésben*, V. ECSÉDY Judit tanulmányával, a bibliográfiát összeállította: P. VÁSÁRHELYI Judit, DÖRNYEI Sándor, KERTÉSZ Balázs, Budapest, 2000.

³³ A tartalom alapján csak egyetlen krakkói nyomtatványt tudunk ellenőrizni. Károlyi Andrásnak 1580-ban Krakkóban kiadott református vallási tanító művét vizsgáltuk meg (RMNy 470), amelyhez a szerző „Szép ékes könyörgések”-et is csatolt: de Isten Igéjének hirdetőiért, azaz a papságért elmondott imádság nem szerepel a 24 könyörgés között.

³⁴ Az imádságnak Avenarius imádságoskönyvében való előfordulására P. Vásárhelyi Judit hívta fel a figyelmemet.

megért. Először a neves erdélyi író, Heltai Gáspár adta ki jelentősen átdolgozott formában (Kolozsvár 1567–1574 között),³⁵ a század utolsó évtizedében pedig Szalaszegi György muraszombati evangélikus lelkész új magyar fordítása készült el a latin eredeti alapján *Hetetszaka mindennapra meghirattat imadsagok...* címmel (Sicz 1593).³⁶ Habermann művének ugyanis – protestáns német munkák közül elsőként – az a jellegzetessége, hogy a hét egyes napjaira osztotta el az imádságokat, vasárnaptól szombatig minden napra nyolcat-nyolcat. Az imádságok elhelyezése egy héten belül az egyes napokra logikus szerkezetet követ.³⁷

A sárospataki töredéken, a 18. számozott levélen olvasható imádság: *Isten Igeienec Hirdetoiert* Heltai Gáspár átdolgozásából teljesen kimaradt, ezért csak Szalaszegi György fordítása jöhet szóba. Ez utóbbinak két kiadása ismert, az említett 1593-as és egy bártfai 1602-ből.³⁸ A siczi kiadásban „AZ ISTEN IGEIENEK hirdeteiert valo vasarnapi Imadsag” a 19. levél hátlapjától a 24. levél rectójáig olvasható, a könyvecske fejléce itt: „Vasarnapon valo imadsagok”. Az 1602-es bártfai nyomtatványban a fejléc ugyanaz, „AZ ISTEN IGEIENEK hirdeteiert való Vasárnapi Imádság”-ot pedig a 17. számozott levél verzójától a 22. levél verzójáig terjedő lapokat tölti ki.

Úgy tűnik tehát, hogy a Harsányi István által idézett imádság-cím alapján a sárospataki töredék egyik jelenleg ismert magyarországi kiadással sem azonosítható pontosan. Harsányi esetleg tévedett, amikor a 17. levél verzója helyett a 18. levelet említette, s így a bártfai kiadással való azonosásra is gyanakodhatnánk. A helyesírás azonban ellene mond ennek: a sárospataki töredék szóvégi c betűt használ (Igeienec), amely régies helyesírás, míg a siczi és a bártfai kiadásban egyaránt k betű fordult elő, ráadásul a bártfai kiadásban még sajtóhiba is olvasható a címben (hirdeteiert). Erre Harsányi a töredéknél nem utalt. A cím hosszúsága is csak négy szó, míg a most ismertett két kiadásban hét szó. Ezen eltérések miatt valószínűbb,

³⁵ RMNy 289.

³⁶ RMNy 732.

³⁷ Vö. Beck, Hermann: Die Erbauungsliteratur der evangelischen Kirche Deutschlands. Erlangen, 1883, 272-274.

³⁸ RMNy 883.

hogy a sárospataki töredék ismeretlen magyar nyelvű Habermann-kiadást rejt magában, amelyet valamikor az 1593 utáni években vagy évtizedekben nyomtathattak ki. A pontos datáláshoz és lokalizáláshoz a töredék megtalálása nélkülözhetetlen lenne.³⁹

- N 1356 [Az Evangeliomoc es az epistolak: mellyeket esztendő által szoktak az Keresztyéneknek gyülekezetibe oluasni es hirdetni...
Vizsoly 1590–1593 között, Mantskovit Bálint.]
8 levél töredék. 12^o

Az első teljes protestáns magyar nyelvű bibliafordítás kinyomtatása céljából 1589-ben az északkelet-magyarországi Vizsolyban tipográfiát hoztak létre:⁴⁰ a perikópáskönyv ennek a nyomdának a bibliakiadást időben követő terméke. Harsányi István ismertetése⁴¹ még a modern magyar bibliográfia számára is irányadó és nélkülözhetetlen volt, annak ellenére, hogy ma már az Országos Széchényi Könyvtárban is megtalálható a nyomtatványnak egy másik töredéke. A 16. század utolsó évtizedében működő vizsolyi nyomdának e termékét – a perikópáskönyv töredéke betűtípusai alapján bizonyosan Mantskovit Bálint vizsolyi nyomtatványa – azért sikerült a fent említett néhány évre behatárolni, mert a sárospataki töredék az „Index Biblicus” címmel kiadott magyar nyelvű bibliai név- és tárgymutató (Vizsoly 1593) kötéstáblájából lett kiáztatva, s ráadásul a könyv 1593-as köté-

³⁹ A teljesség kedvéért megemlíjtük, hogy Habermann imádságoskönyvének a 17. század végén újabb magyar fordítása készült („A kegyes léleknek lelki vigasztalást szerző idvesség paissa” címmel) az erdélyi birtokos nemes osztópányi Pernyeszi Zsigmond tollából. Kolozsvári 1676-os (RMK I 1195) ill. lőcsei 1693-as (Sztripszky I 2138/345) kiadása azonban nem hozható összefüggésbe a sárospataki töredékkel, már csak azért sem, mert ezeknek a könyvecskéknek már lapszámozásuk van és nem levélszámozásuk, és helyesírásuk is más.

⁴⁰ A vizsolyi nyomdáról és a bibliakiadásról ld.: GULYÁS Pál: *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században*, Budapest, 1931, 174–179. és V. Ecsedy Judit: *A Bornemisza-Mantskovit nyomda története*. Budapest. 1990, 14-16, 30-31.

41 Magyar Könyvszemle 1911, 57–58.

séről a kötésbe belepréselt évszám egyértelműen tanúskodik. A protestáns használatra szánt evangéliumskönyvet tehát mindenképpen 1594 előtt kellett kinyomtatni.⁴² A sárospataki töredék, amely még nem került vissza eredeti helyére, az A ív első kettő és még két jelöletlen levelét, a B ívnek pedig négy levelét tartalmazta: az egyes levelek Harsányi leírása szerint nem voltak teljesek, a szedéstükörből fölül 6-7 sor hiányzott. Az Országos Széchényi Könyvtárban található első példány ennél jóval teljesebbnek mondható.⁴³

XX 1555 [Szent Biblia. Magyar nyelvre fordítottatott
Károlyi Gáspár által. Bártfa 1607, Klöss.]
5 levélnyi töredék – 2^o

A 17. század elején Bártfán munkába vett, de befejezetlenül maradt protestáns bibliakiadás töredékét a sárospataki református főiskola történelemprofesszora és rektora, Szombathi János találta és határozta meg a 18. század végén. 1792-ben az addigiaknál szebb kiállítású, szentföldi térképeket is tartalmazó hollandiai bibliakiadásra készültek a magyarországi protestánsok: az anyagi fedezet megteremtéséhez még előfizetési felhívást is közzétettek az egyik bécsi magyar nyelvű újságban, a „Magyar Hirmondó”-ban.⁴⁴ A Pethe Ferenc által gondozott kiadáshoz, amely csak az Utrechtben megjelent magyar nyelvű bibliakiadások közül a hetedik volt, Szombathi János írt bevezető tanulmányt *Rövid tudósítás a magyar Bibliáról* címmel.⁴⁵ Ebben a következőket állapította meg a bártfai bibliáról: „Bártfán is kinyomtatott a Magyar Biblia, 1607-ben Klöss Jakab betűivel. Fol. Ez a Biblia szép formában, szép betűkkel vagyon készítve.

42 Erről ld. az RMNy 676 leírását.

43 Ez az A ívből hét levelet (ebből négy teljes), a B ívet (4 levél) teljes egészében tartalmazza, azonkívül megmaradt a C ívnek hat levele (ebből csak kettő csonka), a D ívből pedig egy keskeny csík. (A második, töredékes példány mindössze az A és B ívekből négy keskeny csíkot tartalmaz.) Az Országos Széchényi Könyvtár példányait ld. az I 275a jelzeten.

44 A kiadásról ld. például a Magyar Hirmondó 1793 II. félév 848. lapon megjelent tudósítást az előfizetés határidejének 1794-re való meghosszabbításáról.

45 Utrecht, 1794, az idézett rész a 6. lapon.

A fordítása Károli Gáspáré, csak néhol vagyon valami kevés különbség. A Részeknek summái, kivált a Móses Könyvében, szép erkölcsi tudományt is foglalnak magokban. Kijött pedig több darabban egynél: de kijött-é ekkor egészen a Magyar Biblia, vagy csak nagyobb része, nem tudhatom: mivel én csak a Móses, Jósué és Jérémiás Könyveiből való egynehány szakadozott darabokra akadtam: többnyire pedig, akik a Magyar Bibliáról írnak, ezt még csak nem is említik.” Egyedüli volt e téren a tudós erdélyi református pap és irodalomtörténész, Bod Péter néhány évtizeddel korábbi rövid tudósítása, példány ismerete nélkül: „1607-dik eszt. kezdették vólt magyarul nyomtatni a Bibliát; de belé hagyták, megijedvén a rossz magyarságától.” Szombathi János más nézetten volt, mint Bod Péter: „Igaz, hogy a Részek summáiban nem tökéletes mindenütt a magyarsága; de különben a fordítás a Károlié lévén, ha félben hagyódott, annak más okának is kellett lenni.”

Szombathi János után 110 évnek kellett eltelnie ahhoz, hogy e bibliakiadásról két jelentős magyar irodalomtörténész, Horváth Cyrill és Dézsi Lajos jóvoltából lényegesen gyarapodjanak ismereteink. A magyar bibliográfia atyja, a bevezetőben már említett Szabó Károly a 19. század vége felé nem láthatta a Sárospatakon őrzött töredéket, Horváth Cyrill viszont már igen. Horváth a töredékek szövegét három fényképmásolattal együtt a Magyar Könyvszemle című folyóiratban tette közzé.⁴⁶ Az általa ismertett öt sárospataki töredék a következő bibliai részeket tartalmazta:

1 Móz. 36, 15–23, 31–40. – 37, 6–13, 22–29. – 40, 1–7, 12–16. – 41, 1–8, 15–22. – 44, 1–13.

Jeremiás 24, 8–10. – 25, 1, 9–16, 27–32. – 26, 2–8. – 32, 17–23, 32–39. – 33, 1–6, 14–20.

A Szombathi János által még számon tartott hétből ezek szerint két folio levél töredéke, amelyeken Jeremiás 31–32., illetve a T íven Józsva 9–10. volt, a 20. század elejére már elkallódott. A tehát már csak öt levélnyi sárospataki töredéket eddig még nem sikerült Nyizsnyij Novgorodban megtalálni, így a legfontosabb dokumentum a bártfai bibliakiadáshoz

⁴⁶ Magyar Könyvszemle 1904, 307–320. A szövegkiadást ld. a 308–317, a fotómásolatokat a 312, 313. és 315. lapokon. Vö. RMNy 951.

továbbra is Horváth Cyrill közleménye maradt. Horváth, a töredéket összevetve Klöss Jakab bártfai nyomdász egy másik, 1603-as nyomtatványával, Mihálykó János eperjesi magyar lelkésznek *Az örök életnek szép és gyönyörűséges nyári üdejéről való könyvecske* címmel megjelent fordításával, a rajta látható betűtípusok alapján egyértelműen a bártfai műhely termékének határozta meg, sőt Mihálykó művének még a helyesírása is meg egyezett a töredékével. A bártfai bibliánál Horváth példákat hozott a Károlyi-Biblia, a Vizsolyban 1590-ben kinyomtatott első magyar protestáns bibliafordítás szövegétől való csekély eltérésekre és az ennél nagyobb mértékű helyesírási változtatásokra. A legnagyobb eltérés a Károlyi-féle bibliafordításhoz képest, hogy az egyes részek tartalmi összefoglalása, sumája megtalálható a bártfai kiadványban, a Vizsolyi Bibliában viszont nem. Szombathi János vetette fel ezekkel a szövegrészletekkel kapcsolatban, hogy szerzőjük Mihálykó János, vagy a szintén Eperjes közelében élt literátus nemes, Sóvári Sós Kristóf lehetett.

Horváth Cyrill alapvető forrásközlő tanulmányával egy évben jelent meg Dézsi Lajos közleménye. Ebben két, Szenci Molnár Alberthez intézett levelet hozott fel annak bizonyására, hogy a Károlyi-Bibliát gondos javításokkal Németországban újra kiadó Szenci Molnár Albertnek (az ő bibliakiadása 1608-ban Hanauban, majd 1612-ben Oppenheimben látott napvilágot) tudomása volt az 1607-es bártfai kiadásról.⁴⁷ Dézsi részletet idézett Miskolci Csulyak Istvánnak, a tarcali református iskola rektorának abból a leveléből, amelyet 1607. július 20-án Szenci Molnár Alberthez intézett: „Az Bártfán elkezdett Biblia nyomtatását félbe hagyták az nyomtatóval, mert igen kezdette volt ubiquitarius módra megvesztegetni és immár az papirosában borsot és ezféle marhát árulnak. Azért ha Kegyelmed mostan kinyomtatná, nem lenne Kegyelmed munkája szidalmas.” Magyarország nyugati határa közeléből pedig Asztalos András nagyszombati polgár így írt 1608. március 6-án Szenci Molnár Albertnek: „Az magyar Bibliának kinyomtatása felől az irhatom Kegyelmednek, hogy imár ismét újonnan kinyomtatták Bártfán és el is végezték, de nem szinte oly kedvesen, mint az visoli nyomtatás vala.”⁴⁸ A Németországban tartózkodó

47 A *bártfai Biblia töredékéről*, Irodalomtörténeti Közlemények 1904, 317–319.

48 A leveleket hosszabban ld. *Szenci Molnár Albert naplója, levelezése és irományai*, kiadta DÉZSI Lajos, Budapest, 1898, 212 és 253–255.

Szenci Molnár Albert mindkét levelet majdnem egyszerre, 1608 márciusában kapta kézhez, és így bibliakiadását ezek az információk már nem is befolyásolhatták. Arra az állításra, hogy a bártfai bibliát befejezték volna, valójában nincsen bizonyíték,⁴⁹ az viszont fontos közlés: a lutheránus teológiai álláspontot tükröző változtatások a Károlyi-Biblia szövegében nyomós érvként jöhettek számításba, hogy miért hagyták abba a bártfai nyomdással a Biblia kinyomtatását.

Végül is mennyi lehetett a Bibliából az a rész, amelyről – Szombathi és Horváth közleményei alapján – biztosan tudjuk, hogy Klöss Jakab 1607 nyaráig kinyomtatta Bártfán? Ezeket a számításokat a *Régi Magyarországi Nyomtatványok* bibliográfia végezte el, a bártfai Biblia töredékének szedését a vizsolyi kiadáshoz viszonyítva.⁵⁰ Klöss valószínűleg két sajtón párhuzamosan nyomtatta a nagyterjedelmű, folio alakú Bibliát. Az I. rész mintegy 360 leveléből legalább 114 levél készült el, a második rész 270 levélnyi terjedelméből legalább 42 levél. Összességében tehát az ilyen nyomtatás mellett mintegy 630 folio levélszámra tervezett bibliakiadásból, a megmaradt vagy egykor leírt részekből visszakövetkeztetve legalább 156 levél készült el, azaz az egész bibliakiadásnak mintegy egynegyed része: valamikor ez után hagyhatták abba a kissé módosított szövegű Károlyi-Biblia kinyomtatását Bártfán.

N 1352 [Gönczi György: Keresztyéni isteni dicséretetek,
mellyekkel az magyar nemzetben reformáltott
ecclesiákban esztendő által szoktanak élni.] Debrecen?
1602–1639 között? 15 egész és 15 csonka levél – 16^o

A kisméretű protestáns magyar nyelvű énekeskönyvből Harsányi István leírása szerint a következő számozású lapok maradtak meg teljes

⁴⁹ Annyira nem maradtak fenn – egy bibliakiadásnál valóban szokatlan módon – az utókorra példányok, hogy befejezését valóban már csak emiatt is kétségbe lehet vonni. Vö. P. VÁSÁRHELYI Judit: *Szenci Molnár Albert és a Vizsolyi Biblia új kiadásai*, Budapest, 2006, 35–36. Érdekességgént megemlíti, hogy a vizsolyi betűk egy része később, tehát nem a bártfai Bibliakiadás idején, átkerült Bártfára, ld. erről V. Ecsedy Judit i.m. 33.

⁵⁰ RMNy 951.

egészében vagy csonkán: a 334–337, 441–448, 470–473, 477–484, 509–512, 523–524, 541–544, 549–556, 593–594. és a 603–608. lapok, ezenkívül még öt levél alsó fele, amelyeknek így lapszámozása nem ismert.

Az énekeskönyv fent idézett meghatározása azonban nem egyértelmű. Harsányi a következő protestáns énekeskönyv-kiadásokat hozta fel példának, amelyekkel a meghatározandó töredék „beosztása, tartalma azonos volt”, de nyomtatása nem egyezett meg: az 1640-ben Bártfán, 1642-ben és 1646-ban Lőcsén, 1647-ben Bártfán, valamint 1648-ban és 1651-ben Váradon megjelentetett énekeskönyveket. Magáról a töredékről azt feltételezte, hogy debreceni nyomtatvány, és régebbi az elsőként említett 1640. évi bártfai énekeskönyvnél.⁵¹

A felsorolt kiadások közül a három utolsót, a „debreceni típusú” énekeskönyv egyes kiadásait leválaszthatjuk a csoportról: ezek több önálló részből (isteni dicsérek, himnuszok, zsoltárok, halotti énekek) tevődtek össze, részenként újrakezdődő lapszámozással; emiatt az énekeskönyv egy-egy része mindig alacsonyabb lapszámot mutatott, mint amilyent a sárospataki töredéknél Harsányi leírt. Maguk a debreceni énekeskönyvek a 17. század első felében negyedréti formátumúak, csak egy kisebb, iskolai célra kibocsátott 16^o debreceni énekeskönyvet ismerünk, annak viszont terjedelme meg sem közelíti a sárospataki töredékét. Marad tehát Harsányi felsorolása alapján egy másik, Bártfán, illetve Lőcsén kinyomtatott sorozat, amely valójában más szerkesztésű, evangélikusok által kibocsátott énekeskönyv.⁵² Legfeltűnőbb jellegzetessége az volt, hogy nem tartalmazta külön részben a 150 zsoltár fordítását, mint a debreceni típusú énekeskönyvek, hanem csak válogatva, az énekeskönyv különböző helyein. Ez az énekeskönyv a meglévő példányok alapján Mihálykó János imádságoskönyvével együtt jelent meg. Az 1640-es bártfai nyomtatással, mint ahogy Harsányi is idézte, ez a sorozat már ötödik kiadását érte meg; a Sárospatakon előkerült töredéket Harsányi ezen sorozat egy régebbi, ismeretlen kiadásának tartotta.

⁵¹ Magyar Könyvszemle 1912, 324.

⁵² A tematikus jellegű énekeskönyvsorozat egyes tagjairól ld. H. HUBERT Gabriella: *A régi magyar gyülekezeti ének*, Budapest, 2004. 150–152, 171–175, 186–195. A debreceni énekeskönyvről a Gönci Györgytől átszerkesztett 1590-es kiadástól kezdve ld. uo. 133–134, 141–150, 167–171, 175. stb. lapokat.

A Régi Magyarországi Nyomtatványok bibliográfia már kétségbe vonta Harsányi feltételezését a debreceni nyomtatásról, és csak a bártfai–lőcsei énekeskönyv-sorozattal hozta összefüggésbe a meghatározandó töredéket.⁵³ A sorozat négy tagját 1640-ig Hubert Gabriella tisztázta egyértelműen, ezek tehát a következők: az 1609 körüli csonka bártfai kiadás; az 1620 körülre kikövetkeztetett, példányból nem ismert lőcsei kiadás; 1629-es lőcsei kiadás és az 1640-es bártfai kiadás, és utalt arra, hogy egy elveszett kiadással is számolnunk kell, hogy meglegyen a bártfai kiadás címében jelzett öt kiadás.⁵⁴

Nagyon nagy a valószínűsége annak, hogy a sárospataki töredék ezzel a fenti sorozatból hiányzó kiadással lehet azonos. Ha valóban a sorozat tagja, érdemes felhívni a figyelmet a töredékben maradt énekeskönyv legalább 608 lapot elérő terjedelmére. A sorozat korai kiadásai közül az 1609 körüli bártfai, illetve az 1629-es lőcsei énekeskönyv terjedelme 552 számított lap körül volt,⁵⁵ az 1640-es bártfaié már 809 lap, az 1642-es lőcsei kiadás pedig kisebb, 18^o formátum mellett 704 lap.⁵⁶ Az énekanyag a különböző kiadásokban általában kismértékben bővült, így nagy általánosságban – természetesen ha nem utánnyomásról, vagy nagyon eltérő formátumról van szó – azzal számolhatunk, hogy a későbbi kiadásnak volt nagyobb terjedelme. A magas lapszámolás alapján tehát a sárospataki töredék esetében inkább későbbi kiadás feltételezhető: az a legvalószínűbb, hogy az 1629-es lőcsei és az 1640-es bártfai kiadás közötti időben jelenhetett meg, s akkor feltehetően a sorozat negyedik kiadásával lehet azonos. A töredék megtalálása ezen énekeskönyv-sorozat kiadástörténeti vizsgálódásához nélkülözhetetlen lenne.

N 1347 [Keresztyen imadsagok egynehany szep enekkel
Debrecen 1641 Fodorik Menyhart. 18^o] Harsányi
István feljegyzése szerint egy 17. századi kötetből lett
kiáztatva.

⁵³ RMNy Appendix 111.

⁵⁴ Hubert *i. m.*, 193.

⁵⁵ RMNy 965, 1438. Az elsőnek említett énekeskönyv végéről (a számított törzsrészből) talán néhány lap hiányozhatott.

⁵⁶ RMNy 1816, 1628.

- N 1364 Imádságok és Hala-adások + Keresztyéni dicséretok
(Imádságos Könyvecske)
Debrecen, 17. század. 32 db töredék

Az N 1347 és N 1364 számon nyilvántartott töredékek – amelyek egy imádságos- és énekeskönyv közel azonos számú megmaradt levelei – már ismét Sárospatakon vannak: ezeknek példáján, hasonlóképpen az 1688-asnak tartott kalendáriumhoz, jól szemléltethetjük a bibliográfiai meghatározás nehézségeit. A teljes, vagy pedig a hosszában, esetleg keresztsben félbevágott levelek gondos megvizsgálásával ugyanis kiderült: jóllehet ezek valóban két ismert művet rejtenek magukban, a fenti címek mégis összevonhatók egygyé. Az így egybevont két tételről a következőket tudjuk megállapítani: túlnyomó részük, 57 darab a fenti első címként megadott, Debrecenben 1641-ben kinyomtatott református imádságos- és énekeskönyv megmaradt levelei. A kis, kecses formájú, 18^o formátumú nyomtatvány teljes terjedelme [7], 382, [7] levél. Éppen az könnyítette meg mindkét, külön nyilvántartott töredék megbízható azonosítását a fenti kiadással, hogy a 17. században levélszámozással (és nem lapszámozással) ellátott könyvet ritkán bocsátottak ki Magyarországon, vagyis nagyon behatárolt az összehasonlítható nyomtatványok köre; másrészt ennek a debreceni kiadványnak majdnem teljesen ép és teljes példányát ismerjük,⁵⁷ így a sárospataki töredék levelei ezzel jól összevethetők. A nyomtatvány élőfeje a verzó lapokon végig: HALAADASOK ES – a rektó lapokon pedig: DICSIRETEK. A levélszámozás a rektó lapok jobb felső sarkában látható. A kötet vegyesen tartalmaz imádságokat és énekeket egyházi ünnepekre, ill. bizonyos tematika szerint: a 71. levélíg többnyire imádságokat, utána többnyire énekeket Ádventtől a halotti énekekig, odaillő imádságokkal kiegészítve. A sárospataki töredék 57 darabjánál elég nagy a szóródás a legkisebb, 136. levélőtől az itt látható legnagyobb levélszámig, a 352. levélíg.

Ennek a debreceni énekeskönyvnek a levelei közé öt idegen, csonkán megmaradt levél volt belekeverve, amelyek nagyobb betűvel nyomtatott, szintén magyar nyelvű prózai szöveget tartalmaznak. Nyomtatott lapszámozásából jól láthatók a majdnem teljesen megmaradt levélnél a 281,

⁵⁷ RMNy 1874.

a csak félig megmaradt leveleknél a 297, 298 és a 300-as lapszámok. Tartalma alapján ez a szöveg Iratosi T. János *Patika szerszámos bolt* című ars moriendijével azonosítható (a mű fordítás William Perkins angol puritánus szerzőtől), amely Lőcsén jelent meg először 1637-ben. Az öt levél ebből a számos példányból jól ismert első lőcsei kiadásból származik,⁵⁸ mindenestre érdekes, hogy kötéskor a könyvtábla merevítéséhez együttesen használták fel különböző városokban kinyomtatott művek szétszabdalt leveleit.

N 1349

Johannis Kircheri Tubingensis ex ecclesia catholica in synagoga pontificiam [di]sputatio quinta et ultima... Abraham Calovii ss.s. theol. d. ... proposita á Samuele Czernack Ungaro authore et respondente ad d. Novemb. horis antemeridianis in auditorio majori. Typis Johannis Reusneri MDCXLII. 4^o

Harsányi István írása a töredék megmaradt borítóján: „Samuel Czernack: Disputatio Königsberg 1642. 22 drb töredék. Unicum. H. I.” Az unikum-példányra vonatkozó állítása azonban helyesbítésre szorul: *Kircher Examen aetiologias* című művéből különböző hazai és külföldi gyűjteményekben ma hét példány ismeretes. A terjedelmes, negyedréteg formátumú kötet öt teológiai disputációt foglal magában, amelyeket 1642-ben vitatott meg a königsbergi akadémián négy magyarországi diák.⁵⁹ Csak az ötödik disputációnak volt respondense a szintén magyarországi születésű Samuel Czernack. A sárospataki töredék Harsányi István feljegyzése szerint az ötödik disputációból egykor 22 darabot tartalmazott: kötéstáblából kiáztatott leveleket, amelyek valószínűleg éppúgy félbe voltak vágva, mint ennek az ötödik disputációnak a címlapja. 2006-ban ugyanis csak egy ilyen kettévágott, sérült címlap került vissza Sárospatakra, azaz 20 darab még hiányzik a töredékből.

⁵⁸ RMNy 1683.

⁵⁹ RMK III., 1589. (Szabó Károly–HELLEBRANT Árpád: *Régi Magyar Könyvtár* III., (Tom. I–II.) Budapest, 1896–1898.

- N 1346 [Komáromi Csipkés György: Papistasag ujsaga, az az olly munka, mellyben a pápistaságnak, mind tudományának... mind egyházi rendeinek... mind ceremoniáinak, szokásinak, s rend tartásinak... minapi ujsága... megmutogattatik...
Kolozsvár 1671, Verezegyházi Szentyel Mihály.]
8^o

Komáromi Csipkés György, a debreceni református egyház nagytekintélyű, hollandiai egyetemen végzett lelkésze, termékeny egyházi szerző, akinek nevéhez új protestáns Bibliafordítás is fűződik. Ezt a katolikus vallás ellen írott polemikus művét az erdélyi fejedelem, Apafi Mihály segítségével jelentette meg, ugyanis a „Pápistaság újságját” a fejedelem feleségének, Bornemisza Annának ajánlotta. A nyomtatvány teljes terjedelme [40], 508, [2] lap,⁶⁰ a sárospataki töredék pontos terjedelméről viszont nincsenek adataink. A mű elterjedtségét mutatja, hogy még ma is több mint húsz példányt őriznek belőle könyvtáraink, és Sárospatakon is található belőle egy példány.

- N 1362 [Nyéki Vörös Mátyás: Az földi reszek szerentsének álhatatlan lakodalmaban tombolok jóra intő tsengetyüje, melly az világ tsalardsagat az ember negy utolso dolgainak zengesevel kinek-kinek eleibe adgya. Lócse 1675 körül.]
2 levél töredék, 8^o

A magyar irodalomtörténet a korai barokk magyar irodalom jelentős alkotásaként tartja számon Nyéki Vörös Mátyásnak ezt a négy részből álló verses művét. A négy végső dolog, amelyet a katolikus egyházi szerző igen hatásos eszközökkel megénekelt: a halál, az utolsó ítélet, a pokol és a mennyei boldogság. Nyéki Vörös műve a vallásos költészetnek olyan népszerű alkotása, amelyet a katolikus és a protestáns olvasóközönség egyaránt befogadott: a 17. századból öt, a 18. századból pedig tizenhat magyar-

⁶⁰ RMK I 1115.

országi kiadása ismert.⁶¹ A protestáns olvasók számára megjelentetett kiadások, mint ez a lőcsei is, csak annyiban különböztek az eredeti katolikus kiadástól, hogy függelékükben a már említett református szerző, Szenci Molnár Albert verseit is felvették: 13 versfordítását a testi gyönyörűségek, a gazdagság és a világi dicsőség hiábavalóságáról.⁶² A lőcsei év nélkül megjelent kiadás teljes terjedelme A-E ív, vagyis 40 számozatlan levél: ⁶³ ennek a nyomtatványnak egykor egykor mindössze kétleveles töredékét őrizték Sárospatakon. A lőcsei betűtípusok ismeretében a korábban csak a 17. századnál nyilvántartott kiadás 1675 körülre datálható.⁶⁴

Az eddig leírtak alapján összefoglalóan elmondhatjuk, hogy a 15 nyilvántartott sárospataki töredék közül 2006-ban még csak öt került vissza Nyizsnij Novgorodból eredeti őrzőhelyére. A tíz még hiányzó töredék is igen jelentős a magyar irodalom, a könyvkiadás, a művelődés- vagy egyház- és könyvtörténet szempontjából. E tanulmánnyal mind a hazakerült, mind a még további helyszíni kutatást igénylő töredék-anyagnak a fontosságát igyekeztünk a lehetőségekhez képest feltárni és bizonyítani.

⁶¹ A kiadásokról ld. Régi Magyar Költők Tára XVII./2. Bp. 1962, 483-485.

⁶² P. Vásárhelyi Judit: Szenci Molnár Albert versfordításai egyes Nyéki Vörös Mátyás kiadások függelékében. In: Irodalomtörténeti Közlemények 1974, 460-461. A versek Szenci Molnár Albert Discursus de summo bono (Értekezés a legfőbb jóról) című 1630-ban Lőcsén megjelent fordításából származnak, szövegkiadását ld. P. Vásárhelyi Judittól, Bp. 1975. A Discursus verses idézeteiről ld. a bevezető tanulmányt, 63-79, a Nyéki Vörös-kiadásokról uo. 80-81.

⁶³ RMK I 1597.

⁶⁴ Pavercsik Ilona meghatározása.



Kazinczy Ferenc portréja
50.537

KAZINCZY FERENC PATAKI KÖNYVEI

Kazinczy Ferenc annak a köznemesi osztálynak a tagja, amely Közép-Európában azt a szerepet töltötte be, amelyet a polgárság Nyugaton. Korának szokása szerint sokat utazott, megtanult több nyelvet, s egy jó hírű iskolában, a Sárospataki Református Kollégiumban megalapozta a további – akár tudományos szintű – tevékenységéhez szükséges tudást.

Még pataki diák volt, amikor klasszikus műveket magyarított görögből és latinból, és megjelent első könyve – az akkor a Kárpát-medencét jelentő – Magyarország földrajzáról. Vonzotta a modern irodalom, angolból, németből, franciából egyaránt fordított.

A Felvidék fővárosában és szellemi központjában, Kassán iskola-felügyelőként működött, s közben irodalmi társaságot alapított, folyóiratot indított.

1794-ben a jakobinus összeesküvésben való részvétel vádjával halálra ítélték. Büntetését sokak közbenjárására határozatlan idejű várfogságra változtatták, 1800-ban szabadult. Ettől fogva a közéleti érvényesülés kapui nem nyílhattak meg előtte. Feleségül vette egyik pártfogójának, Török Lajos grófnak a leányát, Zsófiát, aki nyolc gyermekkel ajándékozta meg. Kicsiny, Széphalomnak nevezett birtokán, visszavonultan élt, Zemplén vármegye levéltárát rendezte Sátoraljaújhelyben, ahol egy időben betöltötte a református egyházközség főgondnoki tisztét.

Személyében a kortársak és főként az utókor elsősorban az író, a költő, a kritikust, a nyelvújítót, az irodalmárt tartja számon, bár ugyancsak számottevő tudományos értekezése és közéleti publicisztikája. S talán mindezeknél jelentősebb irodalomszervező tevékenysége, amit – mindenekelőtt az egész országra kiterjedő levelezésével – évtizedeken át eredményesen folytatott. Mindenütt jelen volt inspiráló véleményével, ahol a szellemi élet megmozdult, s nemzedékek számára maradt meghatározó irodalmi iránymutatása.

Gyermekkorától kezdve élete végéig gyűjtötte a könyveket. Bár anyagi helyzete nem kedvezett bibliofil szenvedélyének, nemegyszer vagyontokat költött gyűjtemények vásárlására. Az egyik ilyen – saját műveivel és kortárs irodalommal kiegészített –, 1748 tételes hungaricum-könyvtárát, páratlan metszetgyűjteményével együtt 1807-ben a pataki Kollégiumnak adta.¹ Ez a könyvtár tartalmára nézve nagyon sokszínű, de valamennyi kötetének közös vonása, hogy közvetve vagy közvetlenül hungaricum: magyar a szerző, magyar a mű nyelve, vagy magyar vonatkozású a témája.

Kazinczy elképzelése az volt, hogy ez a könyvanyag lehetőleg ne magánkönyvtár magányában maradjon elzárva, hanem legyen hozzáférhető minden érdeklődő számára. Szíve titkos vágya teljesedett azzal, hogy gyűjteménye éppen abba a Kollégiumba került, ahol maga is majd egy évtizeden át diákoskodott. Az átadott könyvtárhoz saját kezű jegyzéket mellékelte, amivel bizonyóságot tett arról, hogy a maga korának szintjén mestere volt a dokumentumok formai feltárásának, a régi könyvek leírásának, katalogizálásának.²

Kazinczy és a pataki Kollégium kapcsolata tovább élt a költő halálát követően, hiszen a Kollégium ébresztője és fenntartója lett az országosan elterjedt Kazinczy-kultusznak, ez pedig serkentőleg hatott az európai kultúrkörbe szervesen illeszkedő, ugyanakkor nemzeti értéket reprezentáló magyar és idegen nyelvű dokumentumok gyűjtésével a nagykönyvtári állomány tudatos építésére.

A II. világháború végén a Kollégium Nagykönyvtárának egyéb könyveivel, levéltári és kéziratári anyagaival együtt az ő könyvtárának néhány kötetét is a Szovjetunióba vitték és ezek csak hatvanegy év után kerülhettek haza. Ennek a kétszáz éve a Nagykönyvtárba került anyagnak nyolc könyvét – köztük hat gyűjtőkötetet, tekintettel a bennük foglalt 83 műre – ismertetjük.³

¹ Kazinczy egy hegyaljai szőlő áráért, 2000 forintért adta el a Kollégiumnak ezt a gyűjteményt, az összeg nagy részét támogatók adták össze, 250 forintot maga is elengedett belőle, a hátralévő összeget a következő évek során kisebb részletekben fizette ki neki a Kollégium.

² *Kazinczy Ferenc könyvtári gyűjteménye Sárospatakon*, a kézirat szövegét gond., bev. Kiss Endre József, Sárospatak, 2006.

³ Az ismertetett kötetek könyvtári jelzetei: Kt.3., SS. 152., SS. 168., SS. 235., SS. 193., SS. 66., SS. 5., SS. 281.

A bőrkötéses, aranyozott díszítésű pataki Kazinczy-kódex⁴ három ősnyomtatványt tartalmaz, amelyek különös ritkaságoknak számítanak.⁵ Az egyik mű Thomas Frempergertől a *Historia translationis Tunice Iesu Christi de Hungaria, Coloniae, Ludowicus Reuchen* című mű, a másik, Kazinczy leírásában a *Judicium de Cometa Anni M.CCCC68. vicessima scda die mensis septembris in civitate Hystroplitana alias posoniens et Generissimo principe et duo dno Mathia Dei gratia Hungariae, Dalmatiae, Croatiae etc. Rege compositu. Paginae undecim spisse completae. Codex etiam chartaceus et cui nihil deest*. A harmadik Aretinus Leonardus itáliai szerző ugyancsak latin nyelvű műve, amely az *Attila magyar király élete és halála* címet viseli (Köln, 1474). Ezt Kazinczy szerette volna – feltehetően magyarra fordítva – kiadni és ismertetni, de ez a terve nem vált valóra.⁶

Ezzel azonban még nem végeztünk az ősnyomtatványokkal. Ide tartozik Laskai Osvát *Sermones dominicales perutiles, alias Biga salutis nuncupati*, Hagenaw, Henricus Gran, 1499. című, negyedréti nagyságú, két kolumnás, 44 soros, 436 levelet tartalmazó műve, bőrkötéses fatáblákba kötve. A ferences szerzetes Budán és Esztergomban alkotott. Névtelenül jelentek meg prédikációs kötetei, emiatt a szerzőséget néha másnak tulajdonították. Kazinczy Temesvári Pelbártot vélte a szerzőnek. A külföldön is olvasott prédikátor *Üdvösség szekere* és *Úrnapi prédikációk* című munkái számos kiadást értek meg. Egyszerre építették a keresztény hitet és gyarapították enciklopédikus anyagaikkal az olvasók ismereteit.

Viszont valóban Temesvári Pelbárt a szerzője a Bázelen 1496-ban nyomtatott *Stellarium coronae virginis Mariae* című, 228 levelet tartalmazó

⁴ Kazinczy-Kódex elnevezéssel a szakirodalom azt a 16. századból való, 3 nyomtatványt tartalmazó kolligátumot tartja nyilván, amely Jankovich Miklós magángyűjteményével került a nemzeti könyvtárba. Jankovichnak ugyanúgy adott el könyvgyűjteményt Kazinczy, mint a pataki Kollégiumnak, s mindkét könyvtár hasonló összetételű. A Kazinczytól származó kódex elnevezés megtévesztő, mert egyik esetben sem kéziratos könyvet, hanem inkunábulumokat és 16. századi nyomtatványokat takar.

⁵ HARSÁNYI István: *A sárospataki református főiskola ősnyomtatványai*, In *A sárospataki református főiskola évkönyve*, I., Sárospatak, 1922, 96.

⁶ GULYÁS József: *Kazinczy mint gyűjtő*, In *Kazinczy Ferenc könyvtári gyűjteménye Sárospatakon*, i. m., 18.

inkunábulumnak, amelyben ugyancsak szerepel Kazinczy 1807. évi bejegyzése. A jeles humanistának és skolasztikusnak ez a Szűz Máriát dicsőítő műve akkor született, amikor az 1479–1481. évi pestisjárvány után felgyógyult betegségéből. A 16. század elejéig több mint húsz kiadásban jelent meg.

A többi nyomtatványra térve folytathatjuk a humanisták sorát a világot látott tudós, Zsámboky János egyik korai kiadványával, az *Oratio in Christi natalem...*, Augusta Rheticae, 1553 című, Ingolstadtban tartott karácsonyi beszédével, mellette pedig ott találjuk a Magyar Királyság országainak leírását 1556-ból és Balthasar Conradinus latin nyelvű orvosi értekezését (1594), valamint a római történelemről írt német nyelvű munkát (Bécs, 1556).

Kezünkbe vehetjük a következő – hét szerző nyolc művét egybekötve tartalmazó – kódexlapba kötött⁷ könyvet. Előzéklapjaira kéziratos tartalomjegyzéket és betűrendes fogalmi szótárt írtak. Valamennyi mű filozófiai értekezéseket foglal magába az 1620-as évekből, s egy kivételével Rostockban nyomtatták őket. A filozófia meghatározásával, bölcséleti bevezetéssel, a filozófia felosztásával és rendszerével foglalkozó munkák mellett olvashatunk latinul a jóról, az erőről és a cselekvésről, a szükségesről és az elégségesről elmélkedő tanulmányokat. Isaac Zabanius a metafizikai viták összegzéséről készített dolgozatot, de a róla elnevezett gyűjteményben tizenkét, önálló címlappal ellátott előadása szerepel. Műveit Thököly Imrének, Petrőczy Istvánnak és Vitnyédy Istvánnak ajánlotta, s a bevezetőben felsorolta respondenseit, akik az eperjesi iskola tanárai – kollegái – közül kerültek ki. Isaac Zabanius evangélikus lekipásztor, breznóbányai rektor és eperjesi tanár. Az ellenreformációs üldözések egyik áldozata lett, amikor 1705-ben fogságba vetették a kassai jezsuitákkal több ízben vitázó, s egyébként sokoldalú, termékeny tudós tiszteletest. Az ő címadó műve, a *Synopsis controversarium methaphysicarum...* Lőcsén jelent meg 1669-ben, a többi dolgozata Kassán 1668-ban és 1669-ben.

⁷ A jó minőségű papír felhasználására példa számos kódexpapírba kötött könyv a Nagykönyvtár állományában. Célszerűnek látták a már megrongálódott, használatlan kódex papírfanyagát újra hasznosítani.

A *Collectiana Tsomosiana* Albisi Csomós Mihály Kolozsváron 1758-ban megjelent latin előadásáról kapta elnevezését. Az erdélyi magyar jogtudomány fejlődését vázoló művét hadadi Wesselényi Farkas bárónak ajánlotta, aki feltehetően Albisi Csomós tanulmányainak vagy a kiadásnak volt a támogatója. Leideni és frankfurti egyetemjárásából hazatérve jogot és történelmet tanított a kolozsvári református kollégiumban. Rajta kívül azonban nem találunk több hazai szerzőt és kiadványt a húsz művet tömörítő gyűjtőkötetben. A könyvtárnok a kötetet ezzel a bejegyzéssel szerzeményezte: „*Accessit Libri, Btheca Coll. Ref. S. Patak e Btheca Kazincziana. Sign. Joan. Somosy ord. B. mp.*” A könyvtárnok látta el kézírásos tartalomjegyzékkel is a kötetet.

A 16–17. századi nyomtatványok Strasbourghban, Nürnbergben, Dillingenben, Zürichben, Lipcsében, Bécsben, Augsburgban, Regensburgban, Wittenbergben láttak napvilágot. Elbeszélük – többek között –, hogy Mária magyar királyné ügyét napirendjére tűzi a nürnbergi birodalmi gyűlés. Elfogultan tudósítanak arról, hogy a protestáns prédikátorokat nem a hitvallásuk, hanem lázító tevékenységük miatt üldözik. Vannak itt jezsuita beszámolók a felekezeti viszonyokról és cáfolataik, a királyhoz benyújtott panasz lutheránus prédikátor ellen, továbbá helyismereti leírások a nagyszebeniekről, Mitrovicáról, a felvidékiekről, Erdély eredetéről és történetéről, általában a magyarokról. Elmélkedés arról, hogy mit tehet a jó tanácsos, aki gonosz fejedelem alatt szolgál, vagy buzdítás arra, hogy a keresztyének ne hódoljanak be a töröknek, hanem vitézül vegyék fel vele a küzdelmet. Találhatók továbbá hálaadó templomi szónoklatok a török felett aratott, a zentai, a győri, a siklósi diadalok alkalmából, s olvashatunk V. Károlyt,⁸ és Lajos magyar király hitvesét éltető, vagy Károlyi József szatmári főispánná történő beiktatása alkalmából dicsőítő költeményeket.

A következő kötet nagy alakú (folio) és harmincnégy művet tartalmaz. Kiadásuk átfogja a 16–18. századokat. A Bécs, Prága, München, Frankfurt, Heidelberg, Augsburg, Regensburg nyomdából kikerült könyvek mellett nagy számban találunk hely nélkül jelzett dokumentumokat az udvari protokollból. Ilyen a Prága visszafoglalása után a magyar fegyverek magasztalása, Mária Terézia magyar és cseh királynő prágai bevonulását

⁸ V. Károly üdvözlésének illusztrált címlapján Kazinczy tulajdoni bejegyzése szerepel.

megörökítő tudósítás, a róla zengett óda, rendelete a fejadóról, a franciák felett aratott győzelmének ünneplése. Ide sorolható Ausztria őrgrofja haditetteinek számbavétele, II. József köszöntése, Freysing grófnőjének hálaadása, a rajnai választófejedelem érkezésének ünneplése, a rajnai palotagróf részvétele templomszentelési ünnepségen. Vannak közigazgatási iratok, mint árvaszéki per Ambergben 1524-ben, udvari közlemény, a pfalzi herceg levele a királyhoz, Sopron városának szabadalmi (Oedinburg, 1698), a bajor közigazgatás elnökének kinevezése, a választófejedelem alattvalóinak eskümintája (1743), a bajor herceg vallásügyi állásfoglalása, egyezmény a rajnai kerület élélémezéséről. Az udvari protokolli ünnepi mariológiai beszédek, egyházi méltóságok köszöntései egészítik ki. S itt is megjelenik a magyarországi török háborúk összefoglaló krónikája német nyelven⁹ (1716), a Temesvárnál a török felett aratott magyar győzelem megörökítése egyházi beszédben (1717), hálaadó istentisztelet Belgrád elfoglalásakor, a török feletti győzelmek dicsőítése további prédikációkban, a törökkel folytatott sikeres béketárgyalás kihirdetése (1718), a bécsi polgárság hálaadása a megszállás veszedelmének elmúlásáért (1742). Mindezek latin, német és francia nyelven olvashatók.

Az utolsó kötet egy tucat mű kolligátuma, melyek között öt magyar szerzőt, hat hazai művet és hét hazai kiadást találunk. A 17–18. századból származó könyvek református, evangélikus és római katolikus szerzők teológiai, hitépítő, hitvédő munkái.

A magyar szerzők között Debreczeni Kalocsa János, a külföldet járt hajdúsági református lelkipásztor *Örök élet zsengéjének érzése...* címmel értekezik (Debrecen, 1662), Diószeghy Kis István református püspök „a generális gyűlésben mondott tanításával” (Debrecen, 1682) képviselte magát. Balásfi Tamás római katolikus püspök, Pázmány Péter barátja az alattvalóknak a fejedelmek iránti hűségéről elmélkedik (1621), Érsekújvári Karai Orbán, a Debreceni Református Egyházmegye esperese a hit titkáról és a jó cselekedetekről (1687), Hodosi Sámuel pedig az 1702-ben

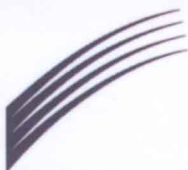
⁹ A gazdagon illusztrált feldolgozás táblázatban csoportosítja a török-ellenes csatákat hely és idő szerint. Kitér az egyes csaták – Temesvár, Galánta, Pancsova, Újpalánka, Media, Orsova, Sziget, Belgrád – leírására, külön táblán közli a hadvezérek neveit, és tíz metszettel ábrázolja a pozsareváci béketárgyalások jeleneit.

fogságba vetett és holland közbenjárásra kiszabadult református püspök a Sellyei M. István – a Sárospatakon is tanult dunántúli református püspök – felett mondott temetési beszédével (1687) gazdagítja a kötetet.

Láthatjuk, hogy Kazinczy könyvtárának csupán ez a szerény szelete is mennyire gazdag, s következtethetünk belőle a gyűjtemény egészének belbecsére. Az egyes köteteknek, műveknek föl lehet becsültetni a könyvészeti, könyvpiaci értékét, de vajon kifejezhetjük-e az ilyenkor használatos mértékekkel azt, hogy mihez fogható a történeti, eszmei értéke ezeknek a munkáknak? Bizonyos, hogy a világon mindenütt értékesnek tekinthetik őket, de a saját hazájukban, az eredeti gyűjteményük részeként, s a kollégiumi Nagykönyvtár állományában a helyükre kerülve, mind a magyarság, mind Közép-Európa számára pótolhatatlanok és szinte fölbecsülhetetlenek.



OKM



BIBLIOTHECA NATIONALIS HUNGARIAE

ISBN 978-963-200-539-3



9 789632 005393